

The Evolution of the International Criminal Court's Approach to the Admissibility of Prior Recorded Testimony: From Ruto to Al Hassan in Light of Fair Trial Principles

Nima Ghazbani¹ , Mahin Sobhani² , and Mojtaba Janipour³

1. Ph.D. Student, Department of Law, KI.C., Islamic Azad University, Kish, Iran. E-mail: n.ghazbani@iau.ac.ir
2. Corresponding author, Assistant Professor, Department of Law, Faculty of Literature and Humanities, University of Guilan, Rasht, Iran. E-mail: m_sobhani@guilan.ac.ir
3. Associate Professor, Department of Law, Faculty of Literature and Humanities, University of Guilan, Rasht, Iran. E-mail: janipour@guilan.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received
Received in revised form
Accepted
Available online

Keywords:

Prior Recorded Testimony;
Rule 68 (ICC Rules
of Procedure and
Evidence); Right of
Confrontation;
International
Criminal Court
(ICC); Ruto Case;
Al Hassan Case;
Fair Trial
Guarantees

ABSTRACT

This study examines the tension between the accused's right to confront witnesses and the need for the effective administration of international criminal justice in the prosecution of international crimes. It seeks to address the fundamental question of how the International Criminal Court (ICC) strikes a balance between the rights of the accused and the administration of justice in cases where defendants hold positions of political power, resulting in witness intimidation and fear of in-person testimony. This research employs a descriptive-analytical methodology, drawing upon the jurisprudence of the International Criminal Court. Through a comparative study of the Ruto and Al Hassan cases, the study examines the interpretation of Rule 68 of the Rules of Procedure and Evidence and the evolution of the Court's approach toward the admission of prior recorded testimony in light of Article 67 of the Rome Statute and the principle of equality of arms. The findings indicate that in *Ruto*, the Court, by prohibiting the retroactive application of the amended Rule 68 and interpreting the rule in favour of the accused, restricted the use of prior recorded testimony and, in light of the weakness of the alternative evidence, the case reached an evidentiary deadlock. By contrast, in *Al Hassan*, the Court adopted a differentiated and flexible approach, distinguishing between the admissibility of evidence and its probative value, and moved away from the automatic exclusion of prior recorded testimony. The evolution of the Court's jurisprudence reflects an effort to recalibrate the relationship between the rights of the accused and the effective administration of justice in the face of structural constraints and powerful defendants. This emerging approach does not amount to a dilution of fair trial guarantees; rather, it represents an attempt to preserve the legitimacy of the Court and to avoid paralysis in international criminal justice by interpreting confrontation rights within a broader framework of procedural fairness and the interests of justice.

Cite this article:

© The Author(s).

Publisher: Razavi University of Islamic Sciences

Introduction

Witness testimony constitutes one of the principal forms of evidence before the International Criminal Court (ICC). Nevertheless, witnesses in international criminal proceedings frequently become unavailable because of intimidation, death, interference, or other practical obstacles. This creates an inherent tension between the search for truth and the accused's right to confront witnesses. While the Rome Statute establishes live testimony as the general rule, it permits absent witness testimony only under narrowly defined exceptions. This study examines the legal framework governing absent witness testimony and analyses the evolution of the ICC's jurisprudence on this issue.

Method

The research adopts a descriptive-analytical methodology based on doctrinal legal research. It analyses Articles 67 and 69 of the Rome Statute together with Rule 68 of the ICC Rules of Procedure and Evidence, including its amendment, and undertakes a comparative analysis of the Court's jurisprudence in *Prosecutor v. Ruto and Sang* and *Prosecutor v. Al Hassan*. The study also draws upon the jurisprudence of the European Court of Human Rights concerning the right to confrontation and fair trial guarantees.

Results

The findings demonstrate that Article 67 recognizes the right to examine witnesses as a fundamental component of a fair trial, whereas Article 69 and Rule 68 permit absent witness testimony only as a limited exception. In *Ruto*, the Appeals Chamber rejected the retrospective application of the amended Rule 68 to proceedings initiated before the amendment, considering such application incompatible with the protection of the accused's procedural rights. Combined with extensive witness interference and the absence of sufficient corroborative evidence, this resulted in an evidentiary collapse of the prosecution's case. In contrast, *Al Hassan* adopted a contextual approach by distinguishing testimony concerning the accused's acts and conduct from testimony relating to the contextual elements of the crimes. The Trial Chamber further differentiated the admissibility of evidence from its probative value and admitted absent witness testimony only where supported by adequate counterbalancing safeguards and corroborative evidence.

Conclusions

The study concludes that Rule 68 should not be viewed merely as an evidentiary provision governing absent witness testimony. Rather, it represents the intersection of three fundamental considerations within international criminal justice: the accused's defence rights, the evidentiary requirements of prosecuting international crimes, and the institutional legitimacy of the International Criminal Court. The jurisprudential evolution from *Ruto* to *Al Hassan* reflects a shift from a restrictive approach towards a contextual balancing model. However, this evolution remains compatible with fair trial guarantees only if absent witness testimony never constitutes the sole or decisive basis for conviction, a clear distinction is maintained between contextual evidence and evidence concerning the accused's individual conduct, and the Court expressly demonstrates the existence of effective counterbalancing safeguards together with independent corroborative evidence.

Author Contributions

All authors contributed equally to the conceptualisation of the article and to the preparation of the initial draft and subsequent versions, including revised and edited versions.

Data Availability Statement

No data are available.

Ethical Considerations

The authors have refrained from data fabrication, falsification, plagiarism, and any other form of research misconduct.

Funding

This research received no specific grant from any funding agency in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Conflict of Interest

The authors declare that they have no conflicts of interest.

Declaration of Generative AI-assisted technological in the writing process

In preparing this article, the authors used ChatGPT solely for translating foreign-language texts. All other components of the article were written without the use of this tool.

نسخه پیش از انتشار (ناویراسته)

تحول رویکرد دیوان کیفری بین‌المللی در پذیرش شهادت غیر حضوری: از پرونده روتو تا پرونده الحسن در پرتو اصول دادرسی منصفانه

نیما غضبانی^۱ | مهین سبحانی^۲ | مجتبی جانی‌پور^۳

نیما غضبانی^۱

۱. دانشجوی دکتری، گروه حقوق، واحد بین‌المللی کیفر، دانشگاه آزاد اسلامی، کیش، ایران. رایانامه دانشگاهی: n.ghazbani@iau.ac.ir

مهین سبحانی^۲

۲. نویسنده مسئول، استادیار، گروه حقوق، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه گیلان، رشت، ایران. رایانامه دانشگاهی: m_sobhani@guilan.ac.ir

مجتبی جانی‌پور^۳

۳. دانشیار، گروه حقوق، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه گیلان، رشت، ایران. رایانامه دانشگاهی: janipour@guilan.ac.ir

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:

تاریخ دریافت:

تاریخ بازنگری:

تاریخ پذیرش:

تاریخ انتشار:

کلیدواژه‌ها:

شهادت غیر حضوری، قاعده ۶۸ حق مواجهه، دیوان کیفری بین‌المللی، روتو، الحسن، دادرسی منصفانه.

پژوهش حاضر با هدف واکاوی چالش تعارض میان حق مواجهه متهم با شهود و ضرورت کارآمدی عدالت کیفری در رسیدگی به جرایم بین‌المللی انجام شده است. این پژوهش به دنبال پاسخ به این پرسش اساسی است که دیوان کیفری بین‌المللی چگونه توازن میان حقوق متهم و اجرای عدالت را در برخورد با پرونده‌هایی که متهمان آن از قدرت سیاسی برخوردارند و منجر به ترس شهود از شهادت حضوری می‌شوند، برقرار می‌نماید. پژوهش حاضر با روش توصیفی-تحلیلی و استناد به رویه قضایی دیوان کیفری بین‌المللی صورت گرفته است. در این مسیر، با بررسی تطبیقی پرونده‌های «روتو» و «الحسن»، نحوه تفسیر قاعده ۶۸ آیین دادرسی و ادله و سیر تحول رویکرد دیوان در پذیرش شهادت‌های غیرحضوری در پرتو ماده ۶۷ اساسنامه رم و اصل برابری سلاح‌ها مورد تحلیل و واکاوی قرار گرفته است. یافته‌ها نشان می‌دهد که در پرونده روتو، دیوان با منع اعمال عطف به ماسبق نسخه اصلاحی قاعده ۶۸ و تفسیر به نفع متهم، استفاده از اظهارات پیشین شهود را محدود کرد و در نتیجه، با ضعف ادله جایگزین، پرونده به بن‌بست رسید. در مقابل، در پرونده الحسن، دیوان با رویکردی تفکیکی و منعطف، میان قابلیت پذیرش و وزن اثباتی ادله تمایز نهاد و از رد مطلق شهادت غیرحضوری فاصله گرفت. تحول رویه دیوان بیانگر تلاشی برای تنظیم مجدد رابطه میان حقوق متهم و اجرای مؤثر عدالت کیفری در مواجهه با موانع ساختاری و متهمان صاحب قدرت است. رویکرد نوظهور دیوان در این زمینه، نه به معنای تضعیف تضمین‌های دادرسی منصفانه، بلکه کوششی برای حفظ مشروعیت دیوان و جلوگیری از بن‌بست در عدالت کیفری بین‌المللی است؛ کوششی که از رهگذر تفسیر حق مواجهه در چارچوبی گسترده‌تر از انصاف دادرسی و منافع عدالت تحقق می‌یابد.

استناد:

ناشر: دانشگاه علوم اسلامی رضوی.

© نویسندگان.

مقدمه

شهادت شهود از مهم‌ترین ادله اثبات در دادرسی‌های کیفری بین‌المللی است، اما در بسیاری از پرونده‌ها به دلیل ارباب، تهدید، فوت یا عدم دسترسی به شهود، امکان حضور آنان در جلسه دادرسی وجود ندارد. این وضعیت، تعارضی میان ضرورت کشف حقیقت و تضمین حق متهم در مواجهه با شهود ایجاد می‌کند. اساسنامه رم ضمن شناسایی حق متهم در پرسش از شهود، اصل را بر ادای حضوری شهادت قرار داده و پذیرش شهادت غیرحضوری را تنها در شرایط استثنایی مجاز دانسته است. پژوهش حاضر با هدف تبیین چارچوب حقوقی پذیرش شهادت غیرحضوری و تحلیل تحول رویه دیوان کیفری بین‌المللی، مقررات اساسنامه رم، قواعد آیین دادرسی و ادله و رویه قضایی دیوان را مورد بررسی قرار داده است.

روش

این پژوهش با روش توصیفی - تحلیلی و مبتنی بر مطالعه کتابخانه‌ای انجام شده است. در این راستا، مواد ۶۷ و ۶۹ اساسنامه رم، قاعده ۶۸ آیین دادرسی و ادله و اصلاحیه آن، همراه با آرای دیوان کیفری بین‌المللی، به‌ویژه در پرونده‌های روتو و الحسن، مورد تحلیل تطبیقی قرار گرفته است. همچنین، به منظور تبیین حدود حق مواجهه متهم با شهود، از رویه دادگاه اروپایی حقوق بشر در زمینه دادرسی منصفانه بهره گرفته شده است.

یافته‌ها

یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که ماده ۶۷ اساسنامه رم، حق مواجهه با شهود را از ارکان دادرسی منصفانه می‌داند و ماده ۶۹ و قاعده ۶۸ آیین دادرسی و ادله، پذیرش شهادت غیرحضوری را تنها به‌عنوان استثنایی محدود بر این اصل می‌پذیرند. بررسی پرونده روتو نشان می‌دهد که شعبه تجدیدنظر، اعمال اصلاحیه قاعده ۶۸ نسبت به پرونده‌ای که پیش از اصلاح آغاز شده بود را مغایر اصل منع عطف به ماسبق قواعد محدودکننده حقوق متهم دانسته و از پذیرش بخشی از اظهارات پیشین شهود خودداری کرده است؛ امری که همراه با بحران اثباتی ناشی از ارباب شهود، به توقف رسیدگی انجامید. در مقابل، در پرونده الحسن، دیوان با تفکیک میان شهادت‌های ناظر بر اعمال و رفتار متهم و شهادت‌های مربوط به بستر و زمینه جرایم، میان قابلیت پذیرش و ارزش اثباتی ادله تمایز قائل شد و با اتکا به مجموعه‌ای از ادله مؤید، رویکردی مشروط و متوازن در پذیرش شهادت غیرحضوری اتخاذ کرد.

نتیجه‌گیری

پژوهش نشان می‌دهد که قاعده ۶۸ آیین دادرسی و ادله صرفاً یک مقررۀ شکلی درباره پذیرش شهادت غیرحضوری نیست، بلکه نقطه تلاقی حقوق دفاعی متهم، الزامات اثباتی تعقیب جرایم بین‌المللی و مشروعیت نهادی دیوان کیفری بین‌المللی است. تحول رویه دیوان از روتو به الحسن بیانگر گذار از رویکردی سخت‌گیرانه به رویکردی مبتنی بر ارزیابی موردی و ایجاد توازن میان دادرسی منصفانه و کارآمدی عدالت کیفری بین‌المللی است. با این حال، این تحول تنها زمانی با الزامات دادرسی منصفانه سازگار خواهد بود که شهادت غیرحضوری مبنای تنها یا تعیین‌کننده محکومیت قرار نگیرد، میان ادله مربوط به بستر جرایم و

ادله ناظر بر اعمال و رفتار متهم تفکیک روشنی صورت پذیرد و دادگاه وجود تضمین‌های جبرانی مؤثر و ادله مستقل مؤید را به‌طور مستند احراز کند.

مشارکت نویسندگان

همه نویسندگان به‌طور برابر در مفهوم‌سازی مقاله و نگارش پیش‌نویس اولیه و نسخه‌های بعدی آن اعم از نسخه بازبینی‌شده، ویرایش‌شده و... مشارکت داشته‌اند.

بیانیه استاندارد داده‌ها

هیچ داده‌ای در دسترس نیست.

ملاحظات اخلاقی

نویسندگان از جعل داده‌ها، تحریف، سرقت علمی و هرگونه سوءرفتار پژوهشی اجتناب کرده‌اند.

تأمین مالی

مقاله حاضر هیچ‌گونه کمک مالی مشخصی از نهادهای تأمین مالی در بخش‌های دولتی، تجاری یا غیرانتفاعی دریافت نکرده است.

تضاد منافع

نویسندگان اعلام می‌کنند که هیچ‌گونه تعارض منافی ندارند.

اعلام استفاده از ابزارهای هوش مصنوعی در فرایند نگارش مقاله

در آماده‌سازی این مقاله، نویسندگان از ابزار هوش مصنوعی چت‌جی‌پی‌تی به‌منظور ترجمه متون خارجی استفاده نموده و سایر ارکان مقاله را بدون استفاده از این ابزار نگاشته‌اند.

مقدمه

شهادت، به عنوان مهم‌ترین دلیل در فرآیند اجرای عدالت کیفری بین‌المللی، نقشی بنیادین در کشف حقیقت و تحقق عدالت دارد. در عین حال، اعتبار آن به رعایت شرایط شکلی و تضمین‌های دادرسی منصفانه وابسته است که در سه معیار عمده برابری طرفین، علنی بودن محاکمه و سریع بودن آن فروکاسته شده است (فضائلی، ۱۳۹۴، ص ۳۲۸). در ادبیات حقوق کیفری، «اصل برابری سلاح‌ها»^۱، «اصل تناظر»^۲ یا «شفاهی بودن دادرسی»^۳ و «حق مواجهه متهم با شهود»^۴ از جمله مهم‌ترین سازوکارهای تضمین‌کننده صحت و قابلیت اعتماد شهادت شناخته می‌شوند. این اصول، نه تنها در نظام‌های داخلی بلکه در حقوق کیفری بین‌المللی نیز جایگاهی اساسی دارند.

در نظام دیوان کیفری بین‌المللی، حق مواجهه به‌طور صریح در ماده ۶۷(۱)(هـ) اساسنامه رم تضمین شده است. از سوی دیگر، ماده ۶۹ اساسنامه به دیوان اختیار داده است که با لحاظ «ارزش اثباتی دلیل»^۵ و هرگونه «لطمه به دادرسی منصفانه»^۶، درباره پذیرش ادله تصمیم‌گیری کند. در این میان، قاعده ۶۸ آیین دادرسی و ادله به‌عنوان استثنایی بر اصل ادای حضوری شهادت، امکان پذیرش شهادت‌های ضبط‌شده قبلی یا هر ادله مستند و مکتوب از چنین شهادتی را در شرایط خاص پیش‌بینی کرده است. این قاعده، تلاشی برای مواجهه با واقعیت‌های پیچیده رسیدگی به جرایم بین‌المللی است که غالباً در بستر درگیری‌های مسلحانه، بی‌ثباتی سیاسی و ساختارهای قدرت شکل می‌گیرند (فرجی، ۱۴۰۴، ص ۲۷۷) و در آن‌ها شهود با تهدید، ارباب یا موانع جدی حضور در دادگاه مواجه‌اند.

با این حال، پذیرش شهادت غیرحضوری که شامل طیف گسترده‌ای از انواع شهادت مستند به شکل صدا یا تصویر یا هر شکل مکتوب یا غیرمکتوب اما مستند دیگر می‌شود،^۷ همواره در معرض این پرسش بنیادین قرار دارد که تا چه حد می‌توان از اصل مواجهه عدول کرد، بی‌آنکه به دادرسی منصفانه لطمه وارد شود؟ آیا قاعده منع استناد به «اظهارات خارج از دادگاه»^۸ به عنوان یکی از ارکان نظام دادرسی منصفانه در نظام‌های کاملاً لا که به موجب آن اظهارات شاهد بدون حضور در دادگاه، بدون

1. Equality of Arms.

2. Adversarial Principle.

3. Principle of Orality.

4. Right to Confrontation.

5. Probative Value of the Evidence.

6. Any Prejudice that such Evidence may cause to a Fair Trial.

۷. لازم به یادآوری است که شهادت غیرحضوری متفاوت از شهود ناشناس است، گرچه در برخی موارد هم‌پوشانی دارند (Redmayne, 2012, p. 284). در این

مقاله، اصطلاح «شهادت غیرحضوری» (Absent Witness Testimony) در معنایی نسبتاً موسع به کار رفته است و ناظر بر وضعیتی است که محتوای اظهارات شاهد بدون حضور مؤثر وی در جلسه رسیدگی و بدون امکان کامل مواجهه و پرسش متقابل مورد استناد قرار می‌گیرد. با این حال، از آنجا که محور اصلی رویه دیوان کیفری بین‌المللی در پرونده‌های مورد بررسی، پذیرش (Prior Recorded Testimony) براساس قاعده ۶۸ قواعد دادرسی و ادله است، در عنوان و چکیده انگلیسی از همین اصطلاح فنی و رایج در ادبیات دیوان استفاده شده است.

8. Hearsay Rule.

قاعده منع استناد به اظهارات خارج از دادگاه تا حدود زیادی مشابه حق مواجهه متهم است، اما موسع‌تر از آن است. قاعده منع استناد به اظهارات خارج از دادگاه، شامل هر بیانی‌ای غیر از بیانی‌ای است که توسط شخص به عنوان ادله شفاهی در دادگاه ارایه شده است. چنین اظهاراتی به موجب قانون عدالت کیفری بریتانیا ۲۰۰۶ به جز در موارد محدودی، غیرقابل پذیرش هستند (Redmayne, 2012, p. 284).

ادای سوگند و امکان پرسش متقابل به دادگاه ارایه می‌شود (Ingram, 2018, p. 464)، نزد دادگاه‌های کیفری بین‌المللی نیز قابل اعمال است؟ تأکید بیش از حد بر حق مواجهه ممکن است کارآمدی رسیدگی را تضعیف کند، به‌ویژه در مواردی که متهمان از قدرت سیاسی یا نفوذ اجتماعی برخوردارند و امکان اثرگذاری بر شهود وجود دارد؛ یا زمانی که موضوع اتهام جرایم بین‌المللی با ماهیت جنسی باشد که بار قضاوت اجتماعی را بر دوش بزه‌دیدگان می‌گذارد. در مقابل، تسهیل بیش از اندازه پذیرش شهادت غیرحضوری نیز می‌تواند حقوق متهم را مخدوش سازد و خطر اٹکای غیرمنصفانه به ادله آزمون‌نشده را در پی داشته باشد.

این تعارض بین حقوق متهم و جایگاه دادستانی در نظام دادرسی و ادله دیوان کیفری بین‌المللی که در رویه آن نیز تجلی یافته به دلیل ماهیت ترکیبی نظام دادرسی دیوان در اقتباس توأمان از دو نظام دادرسی تفتیشی و ترافعی نظام‌های ملی کاملاً و رمی-ژرمنی به‌روشنی قابل مشاهده است (صالحی، ۱۳۹۴، ص. ۵۸). در پرونده روتو، که متهم در زمان رسیدگی معاون رئیس‌جمهور کنیا بود، دیوان در مواجهه با ادعاهای مربوط به ارباب و تأثیرگذاری بر شهود، رویکردی محتاطانه و مبتنی بر تأکید حداکثری بر حق مواجهه اتخاذ کرد. نتیجه این رویکرد، محدودسازی پذیرش شهادت‌های ضبط‌شده و در نهایت تضعیف بنیان ادله اتهامی بود. در مقابل، در پرونده الحسن، دیوان با حفظ چارچوب‌های حمایتی ماده ۶۷، به‌جای اعمال قاعده رد مطلق، رویکردی تفکیکی و مرحله‌ای در پذیرش شهادت غیرحضوری در پیش گرفت؛ بدین معنا که میان بخش‌های مرتبط با اعمال و رفتار متهم و سایر بخش‌های شهادت تفکیک قائل شد و ارزیابی نهایی وزن اثباتی شهادت را به مرحله صدور حکم موکول کرد.

در ادبیات موجود، غالب پژوهش‌ها یا بر تحلیل صرف قاعده ۶۸ یا بر جنبه‌های کلی دادرسی منصفانه در دیوان تمرکز کرده‌اند؛ اما بررسی تطبیقی و تحولی رویکرد دیوان از روتو تا الحسن، به‌ویژه در رابطه با مسئله قدرت سیاسی متهم و مدیریت ترس شهود، کمتر مورد توجه قرار گرفته است. از این رو، پرسش اصلی این مقاله آن است که آیا می‌توان از تحول در رویکرد دیوان نسبت به پذیرش شهادت غیرحضوری سخن گفت و این تحول تا چه اندازه در جهت ایجاد توازن میان حقوق متهم و اجرای مؤثر عدالت کیفری ارزیابی می‌شود؟

فرضیه پژوهش آن است که دیوان از الگویی مبتنی بر تقدم حداکثری حق مواجهه که در عمل می‌توانست به تضعیف امکان تعقیب متهمان صاحب قدرت بینجامد، به سوی رویکردی متوازن حرکت کرده است که در آن، ضمن حفظ تضمین‌های بنیادین دادرسی منصفانه، از بی‌اثر شدن فرآیند رسیدگی جلوگیری می‌شود. این تحول را می‌توان نشانه‌ای از بلوغ تدریجی نظام ادله در دیوان کیفری بین‌المللی دانست.

در این راستا مقاله حاضر ضمن بررسی مبانی نظری حق مواجهه متهم و جایگاه آن در دادرسی منصفانه و چارچوب پذیرش شهادت غیرحضوری در دیوان کیفری بین‌المللی به بررسی تطبیقی معیارهای پذیرش شهادت غیرحضوری ابتدا در پرونده روتو و سپس در پرونده الحسن می‌پردازد.

۱. مبانی نظری حق مواجهه و جایگاه آن در دادرسی منصفانه

حق مواجهه متهم از مهم‌ترین تضمین‌های دادرسی کیفری منصفانه است. بررسی حق مواجهه متهم در دیوان در وهله اول مستلزم تبیین مبانی نظری آن و سپس تحلیل جایگاه این حق در رویه قضایی دادگاه‌های داخلی و دادگاه اروپایی حقوق بشر است. از این رو، در این بخش ابتدا مبانی نظری حق مواجهه تبیین و سپس جایگاه آن در رویه قضایی بررسی می‌شود.

۱-۱. مبانی نظری حق مواجهه متهم

محرومیت متهم از رویارویی با شهود و عدم امکان طرح پرسش از آنان به حق متهم در دفاع از خود آسیب می‌رساند (اختری و مؤذن‌زادگان، ۱۳۹۷: ص ۱۱)؛ زیرا رویارویی با شهود این امکان را به متهم می‌دهد که شهود را مورد جرح قرار دهد و همچنین با طرح پرسش از آنان اعتبار شهادت علیه خود را زیر سؤال ببرد (پارسا و همکاران، ۱۴۰۰، ص. ۹۸۴). این محرومیت ناقض اصل برابری سلاح‌ها، اصل تناظر و حق رویارویی یا مواجهه است (Mrčela, 2017, p. 16). به موجب اصل برابری سلاح باید توازن منصفانه‌ای بین فرصت‌های اعطایی به طرفین حاضر در دادرسی وجود داشته باشد (داوودی و شریف‌زاده لاری، ۱۴۰۲، ص. ۷۵). این اصل به موجب بند ۳ ماده ۱۴ میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی به معنای برابری طرفین در فرآیند دادرسی است و اغلب در کنار پیش‌بینی فرصت و امکانات کافی برای دفاع و حقوق مربوط به اقامه شهود و استماع و مواجهه آنان آورده شده است (فضائلی، ۱۳۹۴، ص. ۳۲۵). دادگاه اروپایی حقوق بشر برای اولین بار در پرونده «نویمایستر علیه اتریش»^۱ ذیل تفسیر ماده ششم کنوانسیون اروپایی حقوق بشر ۱۹۵۰ اعلام نمود که اصل برابری سلاح تضمین می‌نماید که هر دو طرف دعوا فرصت و امکانات برابر برای ارائه ادله و دفاع از خود داشته باشند. در این پرونده، خواهان مدعی بود که تصمیمات مربوط به بازداشت موقت وی پس از استماع اظهارات دادستان و در غیاب متهم یا نماینده او اتخاذ شده است. با این حال، دادگاه این تضمین را ناظر بر رسیدگی کیفری به اتهام انتسابی دانست و آن را به رسیدگی‌های مربوط به صدور یا تمدید قرار بازداشت موقت تسری نداد. از این رو، درخواست خواهان را رد نمود (Neumeister v. Austria, 1968, pp. 22-24).

اصل برابری سلاح‌ها که ریشه در یک مفهوم آلمانی^۲ دارد، اقتضا می‌کند که هر یک از طرفین دعوا از فرصت معقولی برای طرح ادعاها و ارائه ادله خود برخوردار باشند؛ به گونه‌ای که در مقایسه با طرف مقابل در موقعیت نامساعد یا نابرابری قرار نگیرند. با توجه به نابرابری بین متهم و دادستان در دادرسی‌های کیفری، این اصل به دنبال توازن منصفانه بین متهم و دادستان است. اما آنچه که در پرونده نویمایستر بیشتر مشهود است ناظر بر نقض اصل تناظر است که در نظام‌های دادرسی تفتیشی تحت عنوان اصل «تقابل یا ترافع»^۳ شناخته می‌شود. این اصل اقتضا می‌کند که تمامی اقدامات اساسی دادرسی با حضور

1. Neumeister v. Austria.

2. Waffengleichheit.

3. Contradictory Principle.

طرفین انجام شود، به گونه‌ای که هر یک از آنان فرصت اظهارنظر، دفاع در برابر ادعاها و ادله طرف مقابل و نیز امکان به چالش کشیدن آن‌ها را داشته باشند. مبنای این اصل را می‌توان در قاعده لاتینی «سخن طرف دیگر را نیز بشنو»^۱ جست‌وجو کرد. بر این اساس، در خصوص شهود نیز متهم باید از فرصت مناسب برای جرح شاهد و به چالش کشیدن اظهارات وی برخوردار باشد. (Mrčela, 2017, pp. 16-20).

ارائه فرصت شنیدن حرف طرف مقابل و شنیده شدن به اصل شفاهی بودن باز می‌گردد. این اصل اقتضا می‌کند که ادله در حضور دادگاه و طرفین دعوی ارائه شود. در دیوان کیفری بین‌المللی نیز ماده ۶۹(۲) اساسنامه، ادای حضوری شهادت در جلسه رسیدگی را اصل دانسته و تنها در حدود مقرر در آیین دادرسی، امکان عدول از آن را پیش‌بینی کرده است. شفاهی بودن با اصل تناظر پیوندی تنگاتنگ دارد؛ زیرا امکان ارزیابی همزمان دلیل توسط قاضی و طرفین را فراهم می‌سازد. این امر به‌ویژه در رسیدگی به جرایم بین‌المللی، که اغلب مبتنی بر شهادت‌های مرتبط با وقایع پیچیده و گسترده‌اند، اهمیت مضاعفی پیدا می‌کند. با وجود اصل استماع حضوری و مستقیم شهادت نزد قاضی رسیدگی‌کننده، در این زمینه، اختلاف‌نظرهایی در دکترین حقوقی وجود دارد. برخی از این اختلافات، استماع شهادت نزد قاضی تحقیق را کافی دانسته و بر این باورند که صرفاً ارزیابی ارزش دلایل و میزان تأثیر آن در دعوا با قاضی رسیدگی‌کننده است (آخوندی، ۱۳۹۲، ج. ۴، ص ۸۹)، در مقابل، برخی با تأکید بر استماع مستقیم شهادت توسط قاضی صادرکننده رأی معتقدند که قاضی دادگاه، به‌عنوان «من بیده الحکم»^۲، باید شخصاً ارزش اثباتی شهادت را ارزیابی کند (پارسا و همکاران، ۱۴۰۰، ص. ۹۸۴). با این حال، نظام دادرسی دیوان، برخلاف برخی نظام‌های ترافعی، انعطاف‌پذیری بیشتری در پذیرش اشکال مختلف ادله دارد. ماده ۶۹(۴) به دیوان اختیار می‌دهد که با لحاظ ارزش اثباتی و تأثیر احتمالی دلیل بر دادرسی منصفانه، درباره قابلیت پذیرش آن تصمیم‌گیری کند. این انعطاف، زمینه‌ساز پذیرش شهادت‌های ضبط‌شده قبلی در قالب قاعده ۶۸ شده است.

در کنار این دو اصل، حق مواجهه نیز یکی از حقوق دفاعی متهم است که به موجب ماده ۶(۳) کنوانسیون اروپایی حقوق بشر به متهم این امکان را می‌دهد که شهود له و علیه خود را مورد پرسش قرار دهد و از طریق بازجویی متقابل، صداقت، دقت و انسجام گفتار شاهد را بیازماید. در تفسیر دادگاه اروپایی حقوق بشر، مفهوم شاهد محدود به شاهدان شخصی له و علیه متهم نیست، بلکه هر دلیلی اعم از اظهارات سایر متهمان، گزارش کارشناسی یا اسناد هم که می‌تواند مبنای محکومیت قرار می‌گیرد، در قلمرو این حق قرار می‌گیرد. بنابراین حق مواجهه به معنای امکان آزمودن ادله اتهام در مراحل دادرسی ترجیحاً در جلسه محاکمه است و شهادت زمانی واجد اعتبار کامل تلقی می‌شود که امکان آزمون‌پذیری آن از طریق پرسش متقابل فراهم باشد. هدف اصلی از پرسش متقابل، ایجاد فرصت برابر برای طرفین دادرسی است تا بتوانند اعتبار شاهد و یا به رغم قابل اعتماد بودن شاهد، صحت شهادت را نزد مقامات دادگاه مورد تردید قرار دهند. در واقع طبق این رویکرد، هدف از تعبیه حق

1. audi alteram partem.

۲. شخصی که اختیار تصمیم‌گیری نهایی و صدور حکم را بر عهده دارد.

مواجهه برای متهم کشف حقیقت است که مورد تایید دادگاه اروپایی حقوق بشر می‌باشد. در مقابل، به موجب رویکرد دیگر، حق مواجهه برای احترام به حیثیت و کرامت ذاتی متهم و جلوگیری از سواستفاده دستگاه قضایی از اختیاراتش و تعهد متهم‌کنندگان است که این رویکرد توسط نظام قضایی آمریکا بیشتر مورد توجه است (Redmayne, 2012, p. 289). بر این اساس، عدم حضور شاهد و یا عدم افشای هویت وی بنا به هردلیلی، صرف‌نظر از لطمه‌ای که به اطمینان‌پذیری ادله وارد می‌نماید، یک مانع جدی در مسیر دادرسی منصفانه خواهد بود (تقی پور، ۱۳۹۰، صص. ۲۱-۲۰)، در حالی که به موجب رویکرد اول اگر امکان پرسش از شهود برای متهم یا وکیل وی بدون حضور در دادگاه مانند مراحل پیش از محاکمه، از طریق ارتباط ویدئویی و یا به صورت ناشناس فراهم گردد و اطمینان‌پذیری ادله مورد وثوق باشد، حق مواجهه متهم محقق شده است (Redmayne, 2012, pp. 287-293).

در نتیجه، هرچند سه مفهوم یادشده در بسیاری از موارد دارای هم‌پوشانی هستند، اما کارکردها و آثار متفاوتی به دنبال دارند. اصول برابری سلاح‌ها و تناظر در پی تضمین توازن منصفانه میان متهم و دادستان در فرایند دادرسی کیفری‌اند، در حالی که حق مواجهه، به عنوان جلوه‌ای عینی و مصداقی از اصل تناظر، حقی است که به‌طور خاص برای متهم شناسایی شده و دامنه آن، ناظر بر مواجهه با شهود له و علیه متهم و امکان جرح و به چالش کشیدن اظهارات آنان است (Mrčela, 2017, pp. 16-20) اصول برابری سلاح‌ها و تناظر به‌طور عام، و حق مواجهه متهم به‌طور خاص، در مواردی با حق شاهد مبنی بر ناشناس ماندن در تعارض قرار می‌گیرند. از این رو، شهادت‌های غیرحضور و ناشناس با چالش‌های حقوقی جدی در ارتباط با الزامات دادرسی منصفانه و حقوق دفاعی متهم، به‌ویژه حق مواجهه با شهود، روبه‌رو هستند.

۱-۲. جایگاه حق مواجهه متهم در دادرسی منصفانه

یکی از مهم‌ترین آرای دادگاه اروپایی حقوق بشر در تبیین رابطه میان شهادت غیرحضور و حق بر دادرسی منصفانه، در پرونده «الخواجه و طاهری علیه بریتانیا»^۱ است. این رأی نقطه عطفی در تحول رویکرد دادگاه نسبت به قاعده «تنها یا تعیین‌کننده بودن دلیل»^۲ محسوب می‌شود و به‌طور مستقیم به مسئله ضمانت اجرای نقض شرایط شکلی شهادت می‌پردازد. دادگاه در این رأی تلاش کرده است میان ضرورت حمایت از حقوق دفاعی متهم و اقتضائات عملی رسیدگی کیفری توازن برقرار کند. دادگاه در تبیین مبنای هنجاری این قاعده تصریح می‌کند که اگر محکومیت متهم صرفاً یا عملاً بر اظهارات شاهدهی مبتنی باشد که متهم در هیچ مرحله‌ای امکان پرسش و مواجهه با وی را نداشته است، حقوق دفاعی او به نحو ناموجهی محدود می‌شود. همچنین دادگاه تأکید کرده است که حتی اگر عدم حضور شاهد دلیل موجهی داشته باشد، محکوم کردن متهم بر پایه شهادت او، در صورتی که این شهادت تنها دلیل یا مهم‌ترین دلیل اثبات اتهام باشد، ممکن است با الزامات دادرسی منصفانه ناسازگار تلقی شود (Al-Khawaja and Tahery, 2011, p. 128). با این حال، دادگاه تأکید

1. Al-Khawaja and Tahery v. the United Kingdom.

2. Sole or Decisive Evidence.

کرده است که این قاعده نباید به صورت مطلق و انعطاف‌ناپذیر اعمال شود، بلکه ارزیابی باید در چارچوب دادرسی منصفانه با لحاظ منافع متعارض متهم، بزه‌دیده و شهود و نظم عمومی در اجرای مؤثر عدالت کیفری صورت گیرد (Al-Khawaja and Tahery, 2011, p. 146).

این موضوع در نظام‌های دادرسی کامن‌لا همچون استرالیا و کانادا نیز مورد پذیرش قرار گرفته است. به موجب «منشور حقوق و مسئولیت‌های ۲۰۰۶ ویکتوریا»^۱ و رأی دیوان عالی کانادا در پرونده «خلاون»^۲ در سال ۲۰۰۶ اعلام شده است که حق متهم برای مواجهه با شهود حقی مطلق نیست و در صورت اثبات دو شرط ضرورت و اعتبار می‌توان شهادت‌های خارج از دادگاه را بدون امکان مواجهه برای متهم نیز مورد پذیرش قرار داد (Henning and Hunter, 2012, p. 352).

بر همین اساس، دادگاه اروپایی اعلام کرده است که صرف تعیین‌کننده بودن یک اظهارنظر غیرحضوری به‌طور خودبه‌خود به معنای نقض حق بر دادرسی منصفانه نیست. آنچه اهمیت دارد، وجود یا فقدان «عوامل جبرانی کافی»^۳ در فرآیند رسیدگی است؛ بدین معنا که دادگاه باید رسیدگی را تحت نظارت دقیق قرار دهد و اطمینان حاصل کند که سازوکارهای لازم برای ارزیابی منصفانه اعتبار شهادت فراهم شده است (Al-Khawaja and Tahery, 2011, p. 147). در نتیجه، دادگاه از الگوی رد خودکار دلیل فاصله گرفته و معیار خود را بر ارزیابی موردی اجرای مؤلفه‌های دادرسی منصفانه بنا نهاده است. اهمیت این رأی در آن است که دادگاه در یک پرونده واحد به دو نتیجه متفاوت رسیده است. در بخش مربوط به «علی طاهری»^۴، شاهد اصلی به دلیل ترس شدید از حضور در دادگاه خودداری نموده و دادگاه ملی انگلستان صرفاً بر اساس اظهارات مکتوب یک شاهد (که متهم حق مواجهه حضوری با وی را نداشت) حکم به محکومیت صادر کرده است. دادگاه اروپایی تصریح کرده است که امکان دفاع شخصی متهم نمی‌تواند جایگزین از دست رفتن حق مواجهه و پرسش از تنها شاهد پرونده باشد. با توجه به نقش تعیین‌کننده شهادت یادشده در محکومیت متهم، فقدان تضمین‌ها و عوامل جبرانی کافی برای رفع محدودیت‌های واردشده بر حقوق دفاعی وی، و نیز تعارض اظهارات شاهد با سایر ادله موجود در پرونده، دادگاه نقض ماده ۶(۱) کنوانسیون و در نتیجه نقض حق برخورداری از دادرسی منصفانه را احراز کرد (Al-Khawaja and Tahery, 2011, pp. 159-165).

در مقابل، در بخش مربوط به پرونده «الخواجه»^۵، هرچند بزه‌دیده به دلیل فوت امکان حضور در دادگاه و ادای شهادت را نداشت، اما محکومیت متهم صرفاً بر پایه اظهارات وی استوار نبود؛ بلکه شهادت سایر شهود و وجود تضمین‌های دادرسی دیگری که مؤید شکایت بزه‌دیده بودند، امکان ارزیابی انتقادی و سنجش اعتبار این دلیل را فراهم می‌کردند (Al-Khawaja and Tahery, 2011, pp. 153-158).

1. Victoria's Charter of Rights and Responsibilities 2006.

2. R v Khelawon.

3. Sufficient Counterbalancing Factors.

4. Ali Tahery.

5. Al-Khawaja.

نهایی، تأثیر نقض شکلی بر دادرسی منصفانه در کل رسیدگی و نه صرف تخلف از یک تشریفات خاص است. برآیند این رأی آن است که نقض شرایط شکلی شهادت، از جمله عدم امکان مواجهه، به‌خودی‌خود موجب بی‌اعتباری دلیل نمی‌شود؛ بلکه چنانچه شهادت غیرحضوری تنها یا تعیین‌کننده‌ترین مبنای محکومیت باشد و سازوکارهای جبرانی مؤثر برای آزمون اعتبار آن وجود نداشته باشد، در این صورت نقض حق بر دادرسی منصفانه محقق خواهد شد.^۱ در نتیجه، حق مواجهه متهم حقی مطلق نیست و اعمال آن به امکان حضور شاهد بستگی دارد. با این حال، هرگاه امکان حضور شاهد و مواجهه متهم با وی فراهم باشد، اصل بر لزوم تضمین کامل این حق است. تشخیص امکان یا عدم امکان حضور شاهد نیز امری موضوعی بوده و احراز آن بر عهده دادگاه است (Redmayne, 2012, p. 306).

در پرونده «شاتشاسویلی علیه آلمان»^۲، دادگاه اروپایی حقوق بشر با استناد به رویکرد پیشین خود در پرونده الخواجه و آزمون سه‌مرحله‌ای برای سنجش سازگاری شهادت غیرحضوری با ماده ۶ کنوانسیون اروپایی حقوق بشر ترتیب سه مرحله‌ای آزمون را اعلام نمود: نخست، احراز وجود دلیل موجه برای غیبت شاهد؛ دوم، بررسی این امر که آیا شهادت مزبور تنها یا دلیل تعیین‌کننده محکومیت بوده است یا خیر؛ و سوم، ارزیابی وجود تضمین‌ها و عوامل جبرانی کافی برای جبران فقدان امکان مواجهه و بازجویی متقابل از شاهد. بر این اساس، دادگاه با اتخاذ یک رویکرد جامع و کلی تصریح نمود که عدم احراز شرایط لازم در هر یک از این سه مرحله منجر به رد خودکار شهادت غیرحضوری نخواهد شد، و معیارها ماهیت ترتیبی ندارند. بدین معنا که عدم احراز یکی از عناصر آزمون، مانند فقدان دلیل موجه برای غیبت شاهد یا حتی تعیین‌کننده بودن شهادت، به‌خودی‌خود موجب پایان بررسی یا رد خودکار دلیل نمی‌شود، بلکه دادگاه باید مجموعه اوضاع و احوال پرونده و به‌ویژه وجود یا فقدان عوامل جبرانی کافی را برای ارزیابی منصفانه بودن دادرسی در کل ملاحظه کند. گرچه در این پرونده، دادگاه به دلیل عدم وجود عوامل جبرانی کافی مانند حضور یا ضبط ویدئویی شاهد در دادگاه‌های ملی لتونی، رعایت اصول دادرسی منصفانه در دادگاه‌های آلمان را احراز نکرد (Schatschaschwili v. Germany, 2015, paras. 147; 161-165).

حق مواجهه متهم در دیوان کیفری بین‌المللی نیز مستلزم رد ادله غیرحضوری نیست، بلکه چنین نتیجه‌ای مستلزم تحقق یکی از شروط خدشه در «اطمینان‌پذیری»^۳ یا در خطرات دادن «درستی دادرسی»^۴ به موجب بند ۷ ماده ۶۹ اساسنامه دیوان است که احراز آن بر عهده قضات می‌باشد (دریابگی و همکاران، ۱۳۹۷، ص ۱۰۱). در نتیجه، اساسنامه، قواعد دادرسی و رویه قضایی دیوان نقش تعیین‌کننده در احراز این معیارها با توجه به ماهیت جرایم بین‌المللی ارتكابی دارد.

۲. پذیرش شهادت غیرحضوری در دیوان کیفری بین‌المللی: چارچوب حقوقی و چالش‌های اجرایی

1. European Court of Human Rights. (2011, December 15). Al-Khawaja and Tahery v. the United Kingdom (Applications nos. 26766/05 & 22228/06) (Grand Chamber).

2. Schatschaschwili v. Germany.

3. Reliability of the Evidence.

4. Integrity of the Proceedings.

به موجب اساسنامه و آیین دادرسی و ادله دیوان کیفری بین‌المللی، تمامی دلایل در مسیر کشف حقیقت می‌توانند ارزش اثباتی داشته باشند و در رابطه با قلمرو ادله مورد پذیرش، دیوان برخلاف برخی نظام‌های داخلی مانند ایران، از شیوه احصائی برای شمارش ادله اثباتی و ارزش گذاری آن‌ها استفاده ننموده است و تشخیص آن را به قضات دیوان واگذار نموده است (دهقانی و همکاران، ۱۴۰۱، ص. ۱۴۸). گرچه به موجب ماده ۶۹ اساسنامه دیوان هنگامی که عنوان ادله برای ماده مذکور استفاده می‌شود، متن ماده ناظر به دلیل شهادت است که این امر حاکی از اهمیت جایگاه شهادت در بین ادله اثباتی جرایم بین‌المللی است؛ به همین دلیل از شهود به چشم و گوش دستگاه عدالت کیفری تعبیر شده است (جرمی بنتام، به نقل از ابراهیم گل، ۱۳۸۷، ص. ۱۹۵). اهمیت شهادت شهود در دیوان به دلیل تغییر ماهیت ارتکاب جرایم بین‌المللی برخلاف دادگاه‌های نورنبرگ و توکیو است، از آنجایی که در جرایم جدیدتر عاملان بدون باقی گذاشتن سند و مدرک مرتکب این جرایم می‌شوند، در نتیجه شهادت شهود عینی در اثبات این جرایم اهمیت دوچندان می‌یابد (Viebig, 2016, p. 207). به گونه‌ای که در پرونده «بمبا گومبو»^۱ نزد دیوان از شهادت ۱۴ شاهد اصلی و ۱۹ شاهد ناشناس حفاظت شده (ICC, 2016, p. 252) و در پرونده «لوبانگو»^۲ از شهادت سه کارشناس، ۲۸ شاهد مشتمل بر سه برده دیده استفاده شده که شهادت اغلب آن‌ها به صورت ناشناس ارائه گردید (ICC, 2012, p. 10).

۱-۲. چارچوب حقوقی پذیرش شهادت غیر حضوری در دیوان کیفری بین‌المللی

حسب ماده ۶۹ اساسنامه دیوان کیفری بین‌المللی^۳ و قاعده ۶۸ آیین دادرسی و ادله دیوان کیفری بین‌المللی (اصلاح جدید)^۴ مشخص می‌شود که اصل بر ادای حضوری شهادت در جلسه دادرسی است. ماده ۶۹(۲) اساسنامه تصریح می‌کند که

1. Jean-Pierre Bemba Gombo.

2. Lubango.

۳. «... ۲. شهادت شاهد در جلسه رسیدگی باید اصولاً به صورت حضوری ارائه شود، مگر در حدود تدابیر پیش‌بینی شده در قاعده ۶۸ یا در آیین دادرسی و ادله دادگاه می‌تواند، مشروط به رعایت اساسنامه و آیین دادرسی و ادله، ادای شهادت شفاهی یا ضبط شده از طریق فناوری صوتی یا تصویری و نیز ارائه اسناد یا صورت جلسات مکتوب را مجاز بداند. این تدابیر نباید به حقوق متهم لطمه وارد سازد یا با آن ناسازگار باشد [...] ۴. دادگاه می‌تواند درباره مرتبط بودن یا قابلیت پذیرش هر دلیل تصمیم‌گیری کند و در این ارزیابی، ارزش اثباتی دلیل و هرگونه اثر زیان‌بار آن بر دادرسی منصفانه یا ارزیابی منصفانه شهادت شاهد را مطابق آیین دادرسی و ادله مدنظر قرار دهد [...] ۷. ادله‌ای که از طریق نقض این اساسنامه یا نقض حقوق بشر شناخته شده در سطح بین‌المللی به دست آمده باشد، در صورتی غیرقابل پذیرش است که: الف) آن نقض تردید جدی نسبت به اطمینان‌پذیری دلیل ایجاد کند؛ یا ب) پذیرش آن دلیل مغایر با درستی دادرسی بوده و به نحو جدی به تمامیت و سلامت فرایند دادرسی لطمه وارد سازد. ۸. دادگاه در تصمیم‌گیری درباره مرتبط بودن یا قابلیت پذیرش ادله‌ای که توسط یک دولت جمع‌آوری شده است، نسبت به نحوه اجرای حقوق داخلی آن دولت اظهار نظر نخواهد کرد.»

4. As amended by resolution ICC-ASP/12/Res. 7.

«۱. هرگاه شعبه مقدماتی بر اساس ماده ۵۶ اقدامی اتخاذ نکرده باشد، شعبه بدوی می‌تواند وفق بندهای ۲ و ۴ ماده ۶۹ اساسنامه و پس از استماع نظرات طرفین، اجازه دهد شهادت صوتی یا تصویری ضبط شده قبلی یک شاهد، یا صورت جلسه و سایر اسناد مربوط به آن، وارد رسیدگی شود؛ مشروط بر آنکه این امر به حقوق متهم لطمه نزند یا با آن ناسازگار نباشد و شرایط مقرر در یکی از بندهای زیر فراهم باشد. ۲. در صورتی که شهادتی که اظهارات ضبط شده قبلی را ارائه کرده، در برابر شعبه بدوی حاضر نباشد، شعبه می‌تواند در یکی از موارد زیر اجازه پذیرش آن اظهارات را بدهد: الف) دادستان و متهم هر دو در زمان ضبط اظهارات، فرصت بازجویی از شاهد را داشته باشند. ب) اظهارات ضبط شده قبلی ناظر به اثبات امری غیر از اعمال و رفتارهای منتسب به متهم باشد. در این حالت، شعبه هنگام تصمیم‌گیری باید از جمله بررسی کند که آیا: موضوع مورد نظر محل اختلاف اساسی نیست؛ شهادت جنبه تکمیلی یا تأییدی دارد و شهود دیگری نیز همان وقایع را بیان کرده یا خواهند کرد؛ صرفاً اطلاعات زمینه‌ای ارائه می‌دهد؛ پذیرش آن با مصلحت عدالت سازگار است؛ و دارای نشانه‌های کافی از قابلیت اعتماد است.»

شهادت باید در محاکمه به صورت حضوری ارائه شود، مگر در موارد پیش‌بینی شده در قواعد آیین دادرسی. این اصل با مبانی نظری شرایط شکلی شهادت نیز همخوان است؛ زیرا مشروعیت دلیل شهادت در گرو امکان ارزیابی مستقیم قاضی و آزمودن آن است. در این چارچوب، قاعده ۶۸ آیین دادرسی و ادله دیوان کیفری بین‌المللی، استثنای محدود و مشروط بر این اصل محسوب می‌شود. این قاعده در مواردی همچون فوت شاهد، عدم امکان حضور، «مداخله ناروا»^۱، یا محدود بودن شهادت به موضوعاتی غیر از «اعمال و رفتار متهم»^۲ پذیرش شهادت ضبط‌شده قبلی را مجاز می‌داند. با این حال، قاعده ۶۸ به صراحت پذیرش چنین شهادتی را مشروط به این می‌داند که این امر مخل حقوق متهم یا ناسازگار با دادرسی منصفانه نباشد و تنها دلیل محکومیت متهم هم نباشد. این شرط، پیوند مستقیم میان قاعده ۶۸ و ماده ۶۷ اساسنامه را نشان می‌دهد. به بیان دیگر، پذیرش شهادت غیرحضوری نه یک اختیار مطلق، بلکه استثنایی مقید به تضمین‌های دفاعی متهم است.

در مجموع، چارچوب حقوقی دیوان در خصوص شهادت غیرحضوری بر سه محور استوار است: نخست، اصل شفاهی بودن و تناظر و تقدم حق مواجهه (ماده ۶۷ و ۶۹ اساسنامه)؛ دوم، پذیرش استثنای و مشروط شهادت غیرحضوری (قاعده ۶۸)؛ و سوم، سازوکارهای کنترلی شامل معیار اعمال و رفتار متهم، قابلیت اعتماد، و منع اتکای انحصاری. با این چارچوب نظری، اکنون می‌توان بررسی کرد که دیوان در عمل چگونه میان این اصول تعادل برقرار کرده است. پرونده روتو نخستین آزمون جدی برقراری توازن ادعا شده بود.

۲-۲. چالش‌های اجرایی قواعد پذیرش شهادت غیرحضوری در پرونده روتو

همچنین، اینکه اظهارات به اعمال و رفتارهای متهم مربوط باشد، می‌تواند عاملی علیه پذیرش آن (یا بخشی از آن) تلقی شود. این اظهارات باید با اعلامیه‌ای از سوی شاهد همراه باشد که صحت و درستی مفاد آن را به بهترین شیوه و اعتقاد خود گواهی کند. این اعلامیه باید حاوی اطلاعات جدید باشد و باید در فاصله زمانی معقولی نسبت به زمان ارائه اظهارات تنظیم شود. اعلامیه مزبور باید توسط شخص مجاز گواهی شود و در آن تصریح گردد که: گوینده همان شخص مذکور در شهادت ضبط‌شده است؛ اعلامیه را داوطلبانه و بدون فشار ناموجه ارائه کرده است؛ مفاد اظهارات را صحیح می‌داند؛ و آگاه است که در صورت خلاف واقع بودن محتوا، ممکن است به دلیل ادای شهادت کذب تحت تعقیب قرار گیرد. ج) اظهارات ضبط‌شده متعلق به شخصی باشد که بعداً فوت کرده، باید مفروض‌الموت تلقی شود، یا به سبب موانعی که با تلاش معقول قابل رفع نیستند، امکان ادای شهادت شفاهی ندارد. در این صورت، پذیرش آن منوط به احراز عدم دسترسی شاهد، غیرقابل پیش‌بینی بودن ضرورت اقدامات ماده ۵۶، و وجود نشانه‌های کافی از قابلیت اعتماد است. د) اظهارات ضبط‌شده متعلق به شخصی باشد که در معرض مداخله ناروا قرار گرفته است. در این حالت، پذیرش آن تنها زمانی مجاز است که شعبه احراز کند: شخص از حضور در دادگاه خودداری کرده یا در صورت حضور، درباره جنبه‌ای اساسی از اظهارات قبلی خود شهادت نداده است؛ این امتناع به‌طور مؤثر ناشی از مداخله ناروا، از جمله تهدید، ارعاب یا اجبار بوده است؛ تلاش‌های معقول برای تأمین حضور شاهد یا اخذ کامل شهادت او صورت گرفته است؛ منافع عدالت اقتضا دارد اظهارات ضبط‌شده وارد رسیدگی شود؛ و اظهارات دارای نشانه‌های کافی از قابلیت اعتماد است. مداخله ناروا می‌تواند شامل آسیب به منافع جسمانی، روانی، اقتصادی یا سایر منافع شخص باشد. همچنین، اگر این اظهارات مربوط به رسیدگی‌های خاتمه‌یافته درباره جرایم موضوع ماده ۷۰ باشد، شعبه می‌تواند حقایق احرازشده در آن رسیدگی‌ها را نیز در ارزیابی خود لحاظ کند. ۳. در صورتی که شاهد در برابر شعبه بدوی حاضر باشد، شعبه می‌تواند اظهارات ضبط‌شده قبلی را بپذیرد، مشروط بر اینکه شاهد به ارائه آن اعتراض نکند و دادستان، متهم و شعبه فرصت بازجویی از او را در جریان رسیدگی داشته باشند».

1. Interference.

لازم به ذکر است که شعبه بدوی دیوان کیفری بین‌المللی در پرونده «یکاتوم و نگائیسونا» (Yekatom & Ngaissona)، مداخله ناروا را به منزله هرگونه تأثیرگذاری نامشروع بر شاهد دانسته است که آزادی اراده وی را در ادای شهادت مخدوش کند و به عدم حضور، امتناع از ادای شهادت یا تغییر اظهارات او بینجامد. همچنین، دیوان تأکید کرده است که چنین مداخله‌ای ممکن است به صورت مستقیم یا غیرمستقیم صورت گیرد و لزوماً قابل انتساب به متهم نباشد (ICC, 2023, para. 9).

2. Acts and Conduct of the Accused.

در دیوان کیفری بین‌المللی در پرونده «دادستان علیه ویلیام سامویی روتو و جاشوا آراپ سانگ»^۱ (زین‌پس؛ روتو)، یکی از مهم‌ترین مسائل ناظر بر ادله، امکان پذیرش اظهارات پیشین شهود در غیاب آنان در جلسه دادرسی و حدود انطباق این امر با حق متهم به مواجهه با شهود و اصول دادرسی منصفانه بود. در پرونده متهم ویلیام روتو، معاون رئیس جمهوری وقت کنیا، دادستان دیوان به اظهارات شهودی استناد نمود که برخی از آن‌ها در دادگاه حاضر نشدند و یا اظهارات آن‌ها به گونه‌ای تغییر یافت که در نهایت بیشتر به نفع متهم تمام شد. در حالی که دادستانی به اظهارات شهود غیرحضورى اصرار داشت، اما متهم و وکلایش اصرار داشتند تا شهود در دادگاه حضور داشته باشند (سیدزاده و قائمی، ۱۳۹۹، صص. ۱۵۱-۱۵۰). این موضوع هم در مرحله بدوی و هم در مرحله تجدیدنظر و در پرتو اصلاح قاعده ۶۸ آیین دادرسی و ادله دیوان مورد بررسی قرار گرفت.

در این پرونده، پس از آنکه تعدادی از شهود از همکاری با دادستانی خودداری نمودند یا اظهارات خود را مسترد کردند، دادستان تقاضا کرد اظهارات قبلی آنان بر اساس قاعده ۶۸ به عنوان دلیل پذیرفته شود. شعبه بدوی با تفسیر موسع از قاعده اصلاح‌شده ۶۸ آیین دادرسی و ادله دیوان در جریان رسیدگی، امکان پذیرش برخی از این شهادت‌ها را تایید نمود. شعبه بدوی دیوان بر این اعتقاد بود که ارزش اثباتی اولیه این شهادت‌ها بر هرگونه اثر زیان‌بار احتمالی آن نسبت به حقوق متهم برتری دارد. در این زمینه، شعبه تأکید نموده است که ارزیابی دلیل از حیث قابلیت پذیرش، موضوعی متمایز از تعیین ارزش و اعتبار ماهوی آن در مرحله قضاوت و صدور حکم است؛ بدین معنا که سنجش میزان اتکای نهایی به دلیل پذیرفته‌شده، پس از تکمیل رسیدگی و بررسی مجموع محتویات پرونده و در چارچوب صدور حکم انجام خواهد شد. بر این اساس، ایرادات مطروحه از سوی متهم نسبت به درخواست دادستان می‌تواند در مرحله نهایی رسیدگی، هنگام تعیین ارزش ماهوی شهادت‌های ضبط‌شده، مورد توجه دادگاه قرار گیرد. با این استدلال شعبه بدوی دیوان، درخواست غیرقابل پذیرش بودن شهادت از سوی متهمان را رد می‌نماید (ICC, 2015, p. 151).

در مقابل، شعبه تجدیدنظر دیوان تأکید نمود که هرگونه پذیرش شهادت‌های پیشین باید با تضمین‌های جبرانی کافی همراه باشد و ارزیابی آن در چارچوب ماده ۶۹ اساسنامه، قاعده ۶۸ آیین دادرسی و با لحاظ حقوق دفاعی متهم با توجه به قوانین حاکم در زمان رسیدگی و نه قاعده ۶۸ اصلاحی حین رسیدگی صورت گیرد. شعبه تجدیدنظر تصریح نمود که گرچه قاعده ۶۸ اصلاحی اجازه می‌دهد در شرایط استثنایی به شهادت‌های پیشین استناد شود، اما این امر نباید منجر به تضعیف حق متهم در مواجهه با شاهد و امکان ارزیابی مستقیم اعتبار او شود. قاعده ۶۸ آیین دادرسی قبل از اصلاح امکان استناد به شهادت غیرحضورى ضبط شده را بر اساس فرصت قبلی یا فعلی دادستان و متهم در بازجویی از شاهد ارایه می‌نمود که در قاعده اصلاحی جدید امکان استناد به این شهادت‌ها حتی بدون فرصت پرسش متقابل با اعمال محدودیت‌هایی پذیرفته شده است. از این جهت قاعده اصلاحی محدودیت‌هایی نسبت به حق مواجهه متهم اعمال می‌نماید که با توجه به تصویب این قاعده در زمان رسیدگی و تفسیر به نفع متهم چنین قاعده اصلاحی نباید نسبت به متهم عطف به ماسبق گردد (ICC, 2016, para.).

1. Prosecutor v. William Samoei Ruto and Joshua Arap Sang.

97-87). قاعده اصلاحی جدید با حق متهم مبنی بر افشای دلایل در فرصت معقول جهت آماده‌سازی دفاع از خود در تعارض قرار می‌گیرد (صالحی، ۱۳۹۴، صص. ۵۸-۵۷)، زیرا با توجه به رفع برخی محدودیت‌ها در استناد به شهادت غیرحضوری در قاعده اصلاحی، این فرصت در مرحله اخذ شهادت ضبط شده برای وی فراهم نبوده است.

شعبه تجدیدنظر اعلام کرد که پذیرش اظهارات پیشین شهود در حالی صورت گرفته که متهم از امکان واقعی و مؤثر برای پرسش متقابل برخوردار نبوده است، زیرا شهود در جلسه بعدی دادگاه از اظهارات قبلی خود عدول کرده بودند. در چنین وضعیتی، صرف حضور شاهد در دادگاه بدون تکرار مفاد شهادت پیشین در حضور قضات، به معنای برخورداری متهم از حق مواجهه با شهود و پرسش متقابل نیست و پذیرش این ادله با الزامات دادرسی منصفانه سازگار نمی‌باشد (ICC, 2016, p. 93). در واقع شعبه تجدیدنظر ضمن رد استدلال دادگاه بدوی، بر این باور بود که دادگاه بدوی در عطف به ماسبق نمودن قاعده اصلاحی، مفهوم اثر زیان‌بار نسبت به حقوق متهم را به اشتباه، بسیار مضیق تفسیر نموده است و این اشتباه در تفسیر، به تصمیم شعبه بدوی خدشه اساسی وارد نموده است که از موجبات نقض حکم دادگاه بدوی به نفع متهمان است (ICC, 2016, p. 96).

بنابراین، توقف رسیدگی در پرونده روتو را نمی‌توان صرفاً پیامد عدم امکان استناد به شهادت‌های غیرحضوری دانست، بلکه این وضعیت محصول تلاقی یک مانع حقوقی با ضعف بنیاد اثباتی پرونده بود. از یک سو، شعبه تجدیدنظر پذیرش اظهارات پیشین شهود بر مبنای نسخه اصلاحی قاعده ۶۸ را، به دلیل اعمال آن به پرونده‌ای که پیش از اصلاح قانون آغاز شده بود، به زیان متهم و مغایر با قانونی بودن دادرسی دانست و تصمیم شعبه بدوی را در این بخش نقض نمود. از سوی دیگر، با کنار گذاشتن این ادله، ارباب شهود، امتناع آنان از حضور و تکرار اظهارات پیشین در جلسه رسیدگی و ناتوانی دادستانی در ارائه ادله تکمیلی مؤید و تضمین‌های جبرانی کافی، موجب شد بنیه اثباتی پرونده برای ادامه رسیدگی کفایت نکند؛ شرایطی که در پرونده الحسن با توجه به برهم خوردن معادلات قدرت به شکل متفاوتی رقم خورد.

۳. رویکرد دیوان در پرونده الحسن: تفکیک، انعطاف و بازتعریف توازن

در مقابل، پرونده «دادستان علیه الحسن»^۱ (زین پس؛ الحسن)، یکی از مهم‌ترین پرونده‌های دیوان کیفری بین‌المللی با موضوع اتهامات جنایات جنگی و جنایات علیه بشریت است. مستندات این پرونده نشان می‌دهد که از منظر رکن مادی، اقدامات الحسن شامل شکنجه، شلاق زدن، قطع عضو، مشارکت فعال در اعمال خشونت‌آمیز علیه جمعیت غیرنظامی، به ویژه زنان بوده است. شواهد متعددی از جمله اسناد مکتوب، شهادت شهود، تصاویر ویدئوها و حتی اعترافات خود متهم در جریان تحقیقات و بازجویی‌ها وجود دارد که نقش مستقیم وی در این جرایم را نشان می‌دهد (ICC, 2024(a), para.33-35)؛ به طوری که یکی از شهود در این دادگاه شهادت داد که الحسن شخصاً در صدور دستورات مربوط به اجرای قوانین سخت‌گیرانه

1. Prosecutor v. Al Hassan Ag Abdoul Aziz Ag Mohamed Ag Mahmoud

مذهبی در «تیمبوکتو»^۱ در کشور مالی نقش داشته است. این شاهد هم‌چنین تایید کرد که زنان متهم به تخطی از این قوانین، تحت شلاق و مجازات‌های بدنی قرار گرفتند (باقری‌نژاد و اسماعیل‌زاده، ۱۴۰۴، ص. ۲۷).

شواهد و مدارک پرشماری نشان می‌دهد که الحسن در تمام فعالیت‌های پلیس، تقسیم کار روزانه مأموران و نیز نظارت بر آن‌ها نقش اصلی را ایفا می‌کرد؛ به ویژه آن‌که تحقیقات را مستقیماً خودش انجام می‌داد و مراحل اجرایی را از ابتدا تا انتها شخصاً پی‌گیری می‌نمود تا جایی که شهروندان، پلیس اسلامی را به چهره او می‌شناختند و بسیاری وی را حتی به عنوان رهبر گروه انصار دین می‌شناختند. این نقش برجسته وی تا حدی بود که دادستان دیوان کیفری بین‌المللی از وی به عنوان ستون فقرات گروه اسلامی یاد کرده است. در همین راستا نقش شهادت شهود در محکومیت وی نزد دیوان کیفری بین‌المللی از اهمیت اساسی برخوردار بود. به طوری که یکی از شهود، الحسن را به عنوان شخصیتی توصیف می‌نماید که اوراق و مدارک و همه امور تحت نظر وی بوده و کسی بوده که تمام مراحل اجرایی را خود انجام می‌داده است. (مالدار و همکاران، ۱۴۰۲، ص. ۱۵۷) در این پرونده شعبه بدوی دیوان کیفری بین‌المللی در تصمیم مورخ ۱۶ دسامبر ۲۰۲۲ به تبیین حدود و شرایط پذیرش شهادت ضبط‌شده پیشین بر اساس قاعده ۶۸(۲)(ب) آیین دادرسی و ادله پرداخت. این تصمیم از حیث تحلیل اعتبار و قابلیت پذیرش شهادت غیرحضوری واجد اهمیت روش‌شناختی برای بحث شرایط شکلی شهادت است. از نظر شعبه اعمال قاعده ۶۸(۲)(ب) مستلزم طی دو گام تحلیلی متوالی است: احراز این امر که شهادت ضبط‌شده ناظر به اعمال و رفتار متهم به معنای مندرج در کیفرخواست نباشد؛ و دوم، ارزیابی معیارهای اختیاری مندرج در قاعده ۶۸(۲)(ب)(ای) و سایر عوامل مرتبط جهت تضمین شرایط تحقق دادرسی منصفانه (ICC, 2022, p. 7).

۳-۱. شرط عدم ارتباط با اعمال و رفتار متهم

در تفسیر مفهوم اعمال و رفتار متهم، شعبه بدوی دیوان تصریح نمود که این عبارت شامل اعمالی است که برای اثبات مسئولیت کیفری متهم بدان استناد می‌شود. بنابراین ادله‌ای که مستقیماً در مقام رد یا نفی اعمال ارتكابی متهم و انتساب عمل مجرمانه به وی ارائه شوند، صرف‌نظر از این که ماهیت تاییدی یا تکمیلی داشته باشند، نباید در شهادت غیرحضوری پذیرفته شوند. بر این اساس، بخش‌هایی از شهادت که به انگیزه‌ها، نقش عملیاتی، یا تصمیم‌گیری‌های منتسب به متهم مربوط می‌شد، غیرقابل پذیرش تشخیص داده شد. با این حال، دادگاه امکان «پذیرش جزئی شهادت»^۲ را پذیرفت و تصریح کرد که قاعده ۶۸(۲)(ب) مانع تفکیک و حذف قسمت‌های مربوط به رفتار متهم نیست (ICC, 2022, pp. 9-14).

در خصوص این تفکیک در پرونده الحسن، می‌توان به نمونه «فاطیما مینت لیلی»^۳ همراه با «ازهرا عبدو»^۴ و دو نفر شاهد ناشناس دیگر^۵ به عنوان بزه‌دیدگان تجاوز جنسی حین بازداشت اشاره نمود. اکثریت قضات دیوان شهادت این دو شاهد و دو

1. Timbuktu.

2. Partial Admission of the Statement.

3. Fadimata Mint Lilli.

4. Azahara Abdou.

5. P-0636; P-0570.

بزه‌دیده ناشناس دیگر را جهت اثبات وجود یک برنامه و هدف مشترک به عنوان رکن زمینه‌ای جنایات علیه بشریت مورد پذیرش قرار دادند (ICC, 2024(a), para. 1720, 1668; 862). اما در پذیرش این شهادت‌ها در انتساب مسئولیت کیفری متهم به اتهام تجاوز جنسی به موجب بندهای ماده ۲۵(۳) اساسنامه خودداری کردند (ICC, 2024(a), para. 1721-22; 278-284). به نظر می‌رسد منطق شعبه آن بوده است که هرچند عنصر زمینه‌ای جزء ارکان مادی جنایت است، اما تا زمانی که شهادت غیرحضوری صرفاً برای اثبات وضعیت کلی، الگوی خشونت، یا وجود حمله به کار رود و نه برای اثبات نقش، دستور، قصد یا مشارکت شخصی متهم، لطمه آن به حقوق دفاعی متهم کمتر از جایی است که همان شهادت مستقیماً مبتنی بر انتساب فعل مجرمانه به متهم قرار گیرد. به بیان دیگر، دیوان میان اثبات وقوع جنایت در یک بستر سازمان‌یافته و اثبات ارتکاب یا انتساب آن جنایت به شخص متهم تمایز نهاده و فقط در قلمرو دوم بر ضرورت حق مواجهه تأکید کرده است. از این منظر، رأی الحسن را می‌توان نشانه‌ای از گذار دیوان از رویکرد سخت‌گیرانه اتخاذشده در پرونده روتو به سوی رویکردی متوازن‌تر دانست که در آن شهادت غیرحضوری به‌طور مطلق مردود شمرده نمی‌شود، بلکه با توجه به کارکرد و موضوع آن مورد ارزیابی قرار می‌گیرد. بر این اساس، چنین شهادتی برای اثبات عناصر زمینه‌ای و موضوعات تکمیلی قابل پذیرش است، اما در مواردی که به افعال و رفتار متهم و در نتیجه به هسته مسئولیت کیفری فردی وی مربوط می‌شود، همچنان با محدودیت‌های جدی مواجه است.

تفکیک بین قابلیت پذیرش و ارزش اثباتی ادله نه تنها توسط دیوان در پرونده الحسن به صراحت بیان شده است، بلکه در آرای دادگاه‌های کیفری بین‌المللی پیشین مانند رای دادگاه تجدیدنظر یوگسلاوی در پرونده «سلیچی»^۱، و رأی دادگاه ویژه سیرالئون نیز مسبقاً به سابقه است (غضبانی و همکاران، ۱۴۰۴). آنچه مشخص است این است که در دیوان هیچ یک از ادله، قطعی محسوب نمی‌شوند، بلکه به موجب رویکرد اول، وسیله‌ای برای کشف حقیقت قلمداد می‌شوند. زمانی که تعداد زیادی از شهود با هویت ناشناس بر وقوع جرمی شهادت می‌دهند، اما به دلیل ترس موجه حاضر به افشای هویت خود نیستند، دیوان این ادله را در تصمیم نهایی خود مدنظر قرار خواهد داد و صرفاً به دلیل ناشناس ماندن و محدود شدن حق دادرسی منصفانه متهم آن را به طور مطلق رد نخواهد کرد. ماده ۵۶ اساسنامه دیوان به طور ضمنی گواهی بر این ادعا است؛ چرا که ناظر بر وضعیتی است که دادگاه می‌تواند با درخواست دادستان اظهارات شهادی که بعدها در دسترس نباشد را استماع و ضبط نماید و آن را در صدور حکم خود مدنظر قرار دهد. بند ۴ ماده مذکور با تفکیک میان مراحل قابلیت پذیرش و ارزش اثباتی آن، قابلیت پذیرش چنین شهادتی را تابع ماده ۶۹ اساسنامه و ارزش اثباتی آن را در اختیار دادگاه در مرحله محاکمه می‌داند.

شعبه مقدماتی دیوان در پرونده لوبانگو نیز به صراحت با تفکیک بین قابلیت پذیرش و ارزش اثباتی شهادت شهود ناشناس اعلام نموده است که هیچ مانعی در دیوان جهت پذیرش شهادت شهود ناشناس وجود ندارد، و با استناد به رویه دادگاه اروپایی حقوق بشر در پرونده «کستفسکی علیه هلند» (۱۹۸۹)^۲ تصریح نمود؛ در صورتی که این ادله تنها ادله تعیین‌کننده ناظر بر

1. Čelebići Case

2. European Court of Human Rights. *Kostovski v The Netherlands*, Application No. 11454/85, Judgment, 20 Nov 1989.

احراز مجرمیت متهم نباشند، امکان استناد به آن‌ها وجود دارد (ICC, 2007, pp. 99-106) موضوعی که توسط شعبه تجدیدنظر دیوان با توجه به شهادت چندین شاهد ناشناس در تایید فحوای شهادتشان مورد تایید قرار گرفت (ICC, 2014, p. 498).

دیوان در پرونده الحسن در رابطه با شهادت غیرحضوری شاهد دیگری که قبل از استماع حضوری شهادتش فوت کرده بود نیز به صراحت این موضوع را یادآور شد. از نظر آیین دادرسی دیوان مطابق با قاعده ۶۸(۲)(ج) پذیرش شهادت شاهی که به علت فوت امکان رسیدگی شفاهی به شهادتش وجود ندارد به شرط احراز اطمینان‌پذیری نسبت به اظهاراتش در دادگاه قابل پذیرش است. همچنین دادگاه اعلام نمود که به موجب قاعده ۶۸(۲)(ج) این واقعیت که شهادت غیرحضوری به اعمال و رفتار متهم تسری یافته می‌تواند مانع قابل توجهی در برابر پذیرش تمام یا بخشی از آن باشد، اما نمی‌تواند مانعی مطلق در پذیرش این ادله باشد. دادگاه با توجه به وضعیت پرونده، پذیرش کامل این شهادت را منوط به این که تنها دلیل و یا دلیل تعیین‌کننده در محکومیت متهم نباشد، مورد تایید قرار داد (ICC, 2021, pp. 6, 19-21).

فلسفه وجودی محدودیت اول در ضرورت عدم ارتباط شهادت غیرحضوری با اعمال و رفتار متهم را باید در مبنای حقوقی آن جست‌وجو نمود. مطابق ماده ۶۷(۱)(الف) اساسنامه دیوان، در رسیدگی و اتخاذ تصمیم نسبت به هر اتهام، متهم با رعایت مقررات این اساسنامه، از حق برخورداری از رسیدگی علنی و دادرسی منصفانه که به صورت بی طرفانه برگزار شود، بهره‌مند است و متهم حق دارد که شهود علیه خود را مورد پرسش و بازجویی قرار دهد. به موجب این ماده متهم حق مواجهه با شهود له یا علیه خود را دارد و حق دارد آنان را مورد «پرسش متقابل» قرار دهد که تشریفات آن به موجب قاعده ۹۱(۳) آیین دادرسی دیوان مشخص شده است. رویارویی متهم با شهود و پرسش متقابل یکی از اصول دادرسی عادلانه و برابری سلاح متهم و دادستان است (سیدزاده و قائمی، ۱۳۹۹، صص. ۱۵۹-۱۵۸). اگر شهادت غیرحضوری مستقیماً به رفتار مجرمانه انتسابی به متهم مربوط باشد، یعنی همان عناصر مادی و معنوی جرم، پذیرش آن بدون امکان پرسش متقابل می‌تواند به طور جدی حق دفاع را تضعیف کند (مرادی زیریان و همکاران، ۱۴۰۵، ص. ۶). هرچه شهادت به موضوع اصلی اتهام نزدیک‌تر باشد، ضرورت مواجهه حضوری قوی‌تر است.

از سویی، دادرسی در دیوان کیفری بین‌المللی اساساً مبتنی بر رسیدگی حضوری و شفاهی، ادای شهادت در جلسه علنی و ارزیابی مستقیم قاضی از رفتار شاهد است. اگر اجازه داده شود که شهادت درباره اعمال و رفتار متهم به صورت غیرحضوری ایراد شود، عملاً اصل شفاهی بودن و مواجهه مستقیم تضعیف می‌شود. به همین دلیل، از نظر دادگاه بدوی در پرونده الحسن، بخش‌هایی از اظهارات شاهد غیرحضوری که مربوط به اوضاع عمومی مالی، نظام قضایی محلی یا شرایط اجتماعی است، قابل تفکیک و پذیرش است. این محدودیت نشان می‌دهد که دیوان میان قابلیت پذیرش شکلی و تضمین حق دادرسی

منصفانه رابطه‌ای متوازن و متعادل برقرار کرده است. در واقع، از نظر دیوان شهادت غیرحضوری ذاتاً بی اعتبار نیست، بلکه هنگامی که به هسته اتهام مربوط می شود، بدون امکان بازپرسی متقابل، می تواند دادرسی را غیرمنصفانه کند.

۳-۲. معیارها جهت احراز عدم ارتباط با اعمال و رفتار متهم

در مرحله دوم، دادگاه به معیارهای اختیاری پرداخت و بیان داشت که شهادت ضبط شده در صورتی می تواند پذیرفته شود که عمدتاً ناظر به اطلاعات زمینه‌ای باشد، جنبه تکمیلی یا تأییدی داشته و دارای قرائن شکلی کافی ناظر بر اطمینان‌پذیری آن باشد. شعبه تأکید نمود که ارزیابی ارزش اثباتی ادله، از مرحله قابلیت پذیرش متمایز است و در ارزیابی نهایی درباره تقصیر یا بی گناهی متهم صورت می گیرد. در نهایت، با احراز وجود قرائن کافی اطمینان‌پذیری و عدم لطمه به حقوق متهم، شهادت ضبط شده، جز در بخش‌های مرتبط با اعمال و رفتار متهم، قابل پذیرش اعلام شد (ICC, 2022, pp. 15-19).

از منظر تحلیلی، این رای و آرای مشابه دیگر نشان می دهد که دیوان در مواجهه با شهادت غیرحضوری، رویکردی تفکیکی و متوازن اتخاذ می کند. به موجب قاعده ۶۷ از آیین دادرسی و ادله دیوان، اصل بر شهادت حضوری و مواجهه است، اما در چارچوب ماده ۶۹ اساسنامه و قاعده ۶۸، در صورت رعایت شروط شکلی و تضمین عدم تعارض با حقوق متهم، امکان پذیرش محدود و کنترل شده شهادت غیرحضوری وجود دارد. در نتیجه، شهادت غیرحضوری نه مطلقاً مردود است و نه بدون قید پذیرفته می شود، بلکه تابع آزمونی دو مرحله‌ای شامل عدم ارتباط با اعمال و رفتار متهم و ارزیابی منصفانه عوامل تکمیلی شامل اطمینان‌پذیری ادله است.

با این حال، اثبات معیارهای ارائه شده نه امری محال، اما بسیار پیچیده خواهد بود. برای نمونه اثبات اطمینان‌پذیری شهادت‌های غیرحضوری که اغلب به صورت ناشناس ارایه می شوند، حتی با اعمال معیارهای پرونده تادیب در تمام مراحل دادرسی تقریباً غیرممکن است. در چنین شرایطی، متهم چگونه می تواند از حق مواجهه خود به طور مؤثر بهره مند شود و اعتبار شهادت شاهد ناشناسی را که ادعا می شود در صحنه وقوع جرم حضور داشته است، مورد تردید قرار دهد؟ (Prosecutor V. Tadic, Case No. IT-94-1-T, 10 August 1995, pp. 62-66 به نقل از تقی پور، ۱۳۹۰، ص ۳۳). چالشی مشابه در پرونده المهدی نیز در خصوص حجم گسترده ادله دیجیتال مطرح شد. در آن پرونده، متهم به دلیل ماهیت پیچیده و تخصصی این ادله و نیز فقدان اطلاعات کافی درباره منشأ، شیوه گردآوری و فرایند پردازش آن‌ها، از فرصت برابر برای به چالش کشیدن و ارزیابی انتقادی این ادله برخوردار نبود (نیلائی سنگری و محمدی، ۱۴۰۴، صص ۷۲-۷۳). بر همین اساس، دادگاه کیفری بین‌المللی برای رواندا در پرونده آکایسو، با وجود اتهام‌های خشونت و تجاوز جنسی متهم، صرفاً هویت شهود را از عموم پنهان نمود در حالی که برای متهم و وکلای مدافعش هویت تمام شهود آشکار بود (ICTR, 1998, p. 18).

در مقابل، مشکلی که در ساختار دیوان وجود دارد، این است که در صورت امتناع شاهد از حضور در دیوان، برخلاف دادگاه‌های داخلی و دادگاه‌های موردی (Viebig, 2016, p. 207)، هیچ سازوکاری برای جلب و احضار وی وجود ندارد.

(غلامپور و تدین، ۱۳۹۲، صص. ۱۹۶-۱۹۵).^۱ به گونه‌ای که در پرونده روتو شهود به دلیل مقام متهم به عنوان معاون رئیس جمهور وقت کنیا و قدرت وی، حاضر به ادای شهادت حضوری در دادگاه نشدند. دادستان در این پرونده ابتدا با استناد به بند ۲ ماده ۶۸ اساسنامه دیوان خواهان استناد به شهادت غیرحضوری شهود شد که به دلیل ترس از شهادت حضوری خودداری کرده‌اند که با مخالفت قضات دادگاه مواجه گردید با این استدلال که بند مورد استناد مختص جرایم جنسی و جرایم علیه کودکان است. البته این استدلال مورد ایراد جدی است از آنجا که به موجب نص بند ۲ ماده ۶۸ اساسنامه، دادگاه به منظور حمایت از بزه‌دیدگان و شهود و یا متهم می‌تواند برخلاف اصل رسیدگی علنی، هر قسمتی از دادرسی را به شکل مجازی و یا الکترونیکی و یا به اشکال خاص دیگری برگزار نماید و اشاره ماده به بزه‌دیدگان جرایم جنسی یا کودکان به عنوان بزه‌دیده و یا شاهد صرفاً از باب تأکید و نه محصور نمودن به این موارد بوده است. علاوه بر این، دادستان به استناد بند ۲ ماده ۶۹ اساسنامه دیوان نیز خواهان پذیرش شهادت غیرحضوری توسط دادگاه شد که در این مورد نیز دادگاه استدلال کرد که شهادتی که در خارج از دادگاه ضبط شده باشد و شاهد حتی یک بار هم در دادگاه حضور نیافته باشد بنا به اصل تفسیر قوانین جزایی به نفع متهم مشمول این ماده نیست (سیدزاده و قائمی، ۱۳۹۹، ص. ۱۵۹ و صص. ۱۶۳-۱۶۱).

این در حالی است که مطابق بند ۵ ماده ۶۸ اساسنامه دیوان، در جایی که افشای هویت شهود ممکن است منجر به خطرات فاحشی برای امنیت شهود یا خانواده‌شان شود، دادستان می‌تواند با هدف «رسیدگی پیش از شروع محاکمه»^۲، شهود یا اطلاعات را پنهان نماید و صرفاً خلاصه آن را به دادگاه ارائه نماید. گرچه به اعتقاد دادگاه در این پرونده و برخی حقوقدانان، اختفای هویت شهود به موجب بند ۵ صرفاً محدود به رسیدگی پیش از محاکمه است و اگر دادستانی به چنین ادله‌ای در محکومیت متهم استناد نماید، در مرحله محاکمه باید هویت وی برای متهم روشن شود تا متهم بتواند از خود دفاع نماید (دهقانی و همکاران، ۱۴۰۱، صص. ۱۵۴-۱۵۳)، در مقابل، دادگاه یوگسلاوی در پرونده تادیچ با استناد به معیارهایش مبنی بر وجود خطر واقعی برای امنیت شهود و خانواده‌اش و ضروری بودن استناد به شهادتش و در عین حال عدم وجود برنامه حمایتی از وی اعلام نمود که علی‌رغم سکوت اساسنامه، اختفای هویت شهود برای متهم و وکلای مدافع وی باید در تمام مراحل دادرسی باقی بماند. بدیهی است که اتخاذ چنین تدابیری نباید مغایر با حقوق متهم و دادرسی منصفانه و بی‌طرفانه باشد (ICTY, 1995, pp. 80-86) و حمایت از بزه‌دیده، شهود و متهم در بند ۱ ماده فوق باید توسط دادگاه و دادستانی در تمام مراحل تحقیق، تعقیب و محاکمه مورد احترام واقع شود؛ گرچه درباره مشارکت بزه‌دیدگان و شهود در مرحله تعقیب و وضعیت در دیوان، اختلاف نظر وجود دارد (رضوی‌فرد و دیرباز، ۱۳۹۲، ص. ۷۷). اما سؤال این است که آیا در تعارض حقوق متهم بر دادرسی منصفانه و حق حمایت از امنیت جانی و روانی شهود در جرایم بین‌المللی عمده‌تر ارتكابی از سوی صاحبان قدرت باز

۱. برای اطلاع بیشتر از تعارض امکان جلب شاهد با منع اجبار به شهادت رجوع شود به: (اختری و مؤذن‌زادگان، ۱۳۹۷، صص. ۱۱۵-۱۱۲؛ غلامپور و تدین، ۱۳۹۲).
2. "any proceedings conducted prior to the commencement of the trial".

هم باید تفسیر به نفع متهم را اعمال نمود و از شهادت شهودی که به دلیل ترس جانی حاضر به شهادت با افشای هویتشان نیستند، گذر کرد؟

آیین دادرسی و ادله دیوان همچنین بین «ادله زمینه‌ای»^۱ که جنبه «تأییدی و تکمیلی»^۲ دارند از یک طرف و ادله اثبات مسئولیت متهم تفکیک قایل می‌شوند. قاعده ۶۸ از آیین دادرسی و ادله محدود به شهادت ناظر بر موضوعات زمینه‌ای و تأییدی و تکمیلی شده است و برای اثبات مستقیم عناصر جرم علیه متهم به کار نمی‌روند. اگر شهادت غیرحضور مستقیماً نقش، تصمیم‌گیری، انگیزه یا رفتار متهم را اثبات کند، آن شهادت دیگر صرفاً زمینه‌ای نیست، بلکه ادله اصلی انتساب جرم محسوب می‌شود؛ در این صورت پذیرش آن بدون مواجهه حضوری با اصول دادرسی منصفانه تعارض پیدا می‌کند. تفکیکی که در پرونده الحسن در پذیرش شهادت شهود فاطیما مینت لیلی و شهود ناشناس دیگر برای اثبات بستر ارتکاب جنایات علیه بشریت و عدم پذیرش شهادت آنان در اثبات انتساب رکن مادی تجاوز جنسی به متهم و یا آگاهی وی از ارتکاب این جرم در بازداشت‌گاه‌ها متبلور می‌گردد.

در نتیجه، برخلاف نظر برخی که بر اساس رأی الخواجه معتقد به عدم اعتبار شهادت غیرحضور نزد دادگاه اروپایی حقوق بشر هستند (سیدزاده و قائمی، ۱۳۹۹، ص. ۱۵۸)، به نظر می‌رسد که رویکرد دیوان بین‌المللی کیفری مشابه رویکرد جدید دادگاه اروپایی حقوق بشر در پرونده‌های «شاتاشویلی»^۳، «پایچ»^۴ و «ستون»^۵ بر رد خودکار دلیل مبتنی نیست (Mrčela, 2017, pp. 22-23)؛ بلکه معیار اصلی، ارزیابی تاثیر ادله مورد بررسی بر کلیت اصول دادرسی منصفانه است (ICC, 2024(a), para.23). بدین معنا که صرف عدم امکان مواجهه حضوری، به خودی خود موجب بی‌اعتباری دلیل نمی‌شود، اما اگر اظهارات پذیرفته‌شده نقش تعیین‌کننده در محکومیت داشته باشند و تضمین‌های جبرانی کافی در ارزیابی اعتبار ادله، و دلایل دیگر مؤید آن وجود نداشته باشد، این امر می‌تواند به تردید جدی در رعایت حقوق متهم و اعتبار دادرسی بینجامد.

بنابراین شعبه بدوی دیوان در احراز مسئولیت و محکومیت الحسن بر اساس بندهای ماده ۲۵(۳) ضمن تصریح به کاهش ارزش اثباتی شهادت‌های غیرحضور به دلیل فقدان امکان بازجویی متقابل (ICC, 2024(a), para. 286; 857) یافته‌های خود را بر مجموعه‌ای از ادله شامل شهادت‌های حضوری و غیرحضور (ICC, 2024(a), para. 1616)،^۶ اسناد و گزارش‌های

1. Background/Contextual.

لازم به ذکر است که منظور از ادله زمینه‌ای، ادله‌ای است که برای اثبات مستقیم اعمال و رفتار متهم ارائه نمی‌شوند، بلکه به تشریح زمینه وقوع وقایع، شرایط حاکم بر ارتکاب جرم، ساختار گروه‌ها، آثار و پیامدهای جرایم یا سایر موضوعات جانبی و تکمیلی مربوط هستند و صرفاً نقش تأییدی یا تکمیلی در فرایند اثبات دارند. (ICC, 2023(2). Para. 37)

2. Corroborative

3. Schatschaschwili v. Germany

4. Paić v. Croatia (2016) App. No. 47082/12.

5. Seton v. United Kingdom (2016) App. No. 55287/10.

^۶ در جریان دادرسی، از مجموع ۱۰۷ شاهد، ۷۶ نفر به صورت حضوری (در دادگاه یا از طریق ویدئوکنفرانس) ادای شهادت کردند و ۳۱ نفر بدون حضور در شعبه، از طریق ارائه شهادت ضبط‌شده قبلی مورد استناد قرار گرفتند (ICC, 2024(a), para. 33).

رسمی پلیس اسلامی (ICC, 2024(a), para. 1589) احکام صادره توسط دادگاه اسلامی (ICC, 2024(a), para. 1496)، تصاویر و ویدئوها، و به ویژه اظهارات داوطلبانه و معتبر خود الحسن بنا نهاد. دیوان صراحتاً اعلام نمود که شهادت‌های غیرحضوری که بر اساس قاعده ۶۸(۲)(ب) یا (ج) آیین دادرسی ارائه شده‌اند را همراه با سایر ادله ارائه شده در جریان دادرسی ارزیابی کرده است و به تنهایی مستند رأی دیوان قرار نگرفته‌اند (ICC, 2024(a), para. 33-35). دیوان در ارزیابی اعتبار ادله شهادت، با در نظر گرفتن مجموعه‌ای از عوامل از جمله انسجام و جزئیات اظهارات، سازگاری آن با سایر ادله، شرایط و ویژگی‌های شاهد و نحوه ارائه شهادت و فاصله زمان جرایم ارتكابی، کل نظام ادله موجود را به صورت جامع و در پرتو شرایط خاص هر مورد بررسی می‌کند. از این رو، رأی الحسن را می‌توان نمونه‌ای از گذار دیوان به سوی رویکردی متوازن‌تر دانست که در آن حمایت از حقوق دفاعی متهم با ضرورت جلوگیری از بی‌کیفرمانی مرتکبان جرایم بین‌المللی جمع می‌شود. در واقع دیوان پذیرش این نوع ادله را به طور مطلق رد نکرد؛ با این حال، آن‌ها را نیز دلیل مستقل و تعیین‌کننده محکومیت تلقی ننمود.

پیش‌بینی اصول برابری سلاح‌ها و تناظر گرچه متوجه طرفین دادرسی کیفری است، اما بدیهی است که با توجه به نابرابری موقعیت دادستان و متهم در دادگاه‌های ملی، کفه این اصول به نفع متهم و نه دادستان سنگینی می‌نماید. در نظام‌های قضایی ملی، اختیارات دادستان در تعقیب و جمع‌آوری ادله با موقعیت متهم برابر نیست و مسلم است که دادستان در یک رابطه قدرت طولی نسبت به متهم قرار دارد. برخی بر این باور هستند که در دادگاه‌های بین‌المللی نیز این تفسیر به نفع متهم در تعارض با حمایت از شهود حاکم است، زیرا به موجب اساسنامه این دادگاه‌ها، از جمله بند ۲ ماده ۶۴ اساسنامه دیوان، آن‌ها باید با «رعایت کامل حقوق متهم»^۱ و «ملاحظه حمایت از شهود»^۲ رسیدگی متصفانه را انجام دهند که این عبارات متفاوت طبق این نظر حاکی از برتری حقوق متهم نسبت به حمایت از شهود است (تقی‌پور، ۱۳۹۰، ص. ۳۵). بنابراین تمام تفاسیر باید به نفع متهم صورت پذیرد.

در پاسخ باید گفت که یکی از دلایل کاربرد عبارات متفاوت، تمایز موضوع این تعارض است که برای شاهد از تدابیر حمایتی در برابر حقوق دفاعی متهم استفاده می‌شود. اما این استدلال در برابر محاکم کیفری بین‌المللی که فاقد سازوکارهای اجرایی مستقل هستند، قابل اعمال نیست. دادگاه‌های کیفری بین‌المللی کاملاً متکی به شهادت شهود هستند و حمایت از آنان واجد منفعت مهم‌تری برای جامعه بین‌المللی است (Chinkin, 1997, pp. 75-76 به نقل از تقی‌پور، ۱۳۹۰، ص. ۳۴). بین دادستان‌های ملی و بین‌المللی در دسترسی به منابع و امکانات جهت انجام امر تعقیب تفاوت‌های فاحشی وجود دارد. در دادگاه بین‌المللی هر دو متهم و دادستان برای تحقیقات و تدارک پرونده خویش به همکاری دولت‌ها وابسته هستند. بنیان دیوان کیفری بین‌المللی کاملاً بر رضایت دولت‌ها مبتنی شده است، بنابراین، توانایی آن در انجام تحقیقات مؤثر، وابسته

1. Full Respect.
2. Due Regard.

به همکاری دولت‌ها و کنشگران وابسته به دولت‌ها است. بدیهی است که برای تسهیل این همکاری، به ناچار مصالحه‌هایی در زمینه محرمانه‌ماندن منابع و محدودسازی افشای اطلاعات صورت گرفته است. (De Vos, 2012, p. 20).

علاوه بر این، اهمیت جرایم بین‌المللی هم از جمله عواملی است که دادگاه‌های کیفری بین‌المللی را در برخی پرونده‌ها به پذیرش ادله فاسد ترغیب نموده است؛ گرچه شعبه بدوی دیوان در پرونده لوبانگو اعلام نمود که اهمیت جرایم ارتكابی نباید در خصوص قابلیت پذیرش ادله بر اساس بند ۷ ماده ۶۹ تأثیرگذار باشد (ICC, 2009, p. 44)، اما رویه دادگاه‌های کیفری بین‌المللی حاکی از تفسیر مضیق این محاکم از قاعده رد ادله فاسد و تلاش آن‌ها در جهت توازن بین جدیت حقوق نقض‌شده‌ی مهم، اهمیت جرایم ارتكابی و نقش دادستانی در جمع‌آوری ادله است (دریابویی و همکاران، ۱۳۹۷، صص. ۱۲۳-۱۲۷). لازم به یادآوری است که حق بر دادرسی منصفانه در رسته حقوق مطلق به موجب اسناد حقوق بشری قرار نگرفته‌اند و در شرایط اضطراری و خاص رسیدگی به جرایم بین‌المللی در اثنای یک مخاصمه مسلحانه امکان تحدید آن‌ها وجود دارد (ابراهیم گل، ۱۳۸۷، ص. ۲۵).

در نتیجه، در جرایم بین‌المللی موضوع رسیدگی در دادگاه‌های کیفری بین‌المللی که اغلب توسط متهمانی ارتكاب می‌یابد که در مراتب عالیه قدرت قرار دارند و در زمان تعقیب هم حتی از قدرت اعمال نفوذ در کشور خود برخوردار هستند و دادستانی دادگاه‌های کیفری بین‌المللی که برای اجرای عدالت بین‌المللی کاملاً وابسته به همکاری نیم‌بند دولت‌هاست، اقتضائات دفاع از متهم به معنای متداول حقوق بشری در دادگاه‌های ملی ضرورتی ندارد. دادرسی منصفانه در دیوان کیفری بین‌المللی اصلی بدیهی است و کسانی که ادعای نقض آن را دارند باید با ارایه دلایل قوی خلاف آن را اثبات نمایند و این نقض آن قدر جدی و فاحش باشد که دیوان نتواند با وجود آن‌ها اقدام به رسیدگی منصفانه نماید (توحیدی و رشیدی، ۱۳۹۵، ص. ۲۸).

به بیان دیگر، در جرایم بین‌المللی مانند آنچه در رأی صادره دیوان در پرونده الحسن بارز گردید، دلیل موجه برای عدم حضور و ناشناس ماندن شاهد صرفاً یک وضعیت شخصی یا اتفاقی نیست، بلکه گاه خود بازتابی از ساختار قدرت و فضای نفرت و ارباب‌ناشی از همان جرایم جمعی موضوع تعقیب و ماهیت جرایم به ویژه جرایم جنسی است. در چنین وضعی، اگر دیوان بدون طراحی سازوکارهای جبرانی متناسب، صرفاً بر مدل کلاسیک منطبق با الگوی دادگاه‌های ملی که از سوی دادگاه اروپایی حقوق بشر ترسیم شده^۱ بر مواجهه حضوری اصرار ورزد، این خطر وجود دارد که قدرت ساختاری مرتکبان و یا شرم ناشی از بزه‌دیدگی و طرد اجتماعی در برخی جرایم به مانعی برای اثبات جرم و در نتیجه به عاملی برای بن‌بست عدالت کیفری بین‌المللی تبدیل شود.

نتیجه‌گیری

۱. برای نمونه رجوع شود به رأی دادگاه اروپایی حقوق بشر مبنی بر لزوم ضبط ویدیویی شهادت شهود غیرحضوری به عنوان یکی از عوامل جبرانی تضمین دادرسی منصفانه که به متهم و قضات حق بررسی رفتار و گفتار شاهد در هنگام شهادت را می‌دهد: (Schatschaschwili v. Germany, 2015, paras. 147).

بررسی تطبیقی رویه دیوان کیفری بین‌المللی در دو پرونده روتو و الحسن نشان می‌دهد که قاعده ۶۸ آیین دادرسی و ادله، صرفاً مقررهای فنی درباره پذیرش اظهارات پیشین شهود نیست، بلکه نقطه تلاقی سه ملاحظه بنیادین در دادرسی کیفری بین‌المللی است: حقوق دفاعی متهم، الزامات اثباتی تعقیب جرایم بین‌المللی، و مشروعیت نهادی دیوان در مواجهه با متهمان صاحب قدرت. از این منظر، تحول رویه دیوان از روتو به الحسن را باید نه صرفاً تغییر در نحوه پذیرش یک نوع دلیل، بلکه بازتعریف نسبت میان دادرسی منصفانه و کارآمدی عدالت کیفری بین‌المللی دانست.

در پرونده روتو، توقف رسیدگی را نمی‌توان صرفاً پیامد عدم امکان استناد به شهادت‌های غیرحضورى تلقی کرد، بلکه این وضعیت حاصل تلاقی یک مانع حقوقی با بحران اثباتی پرونده بود. از حیث حقوقی، شعبه تجدیدنظر با تکیه بر اصل قانونی بودن دادرسی و منع اعمال عطف به ماسبق قواعد محدودکننده حقوق متهم، اعمال نسخه اصلاحی قاعده ۶۸ را نسبت به پرونده‌ای که پیش از اصلاح آغاز شده بود نپذیرفت؛ از این رو، مخالفت با پذیرش اظهارات ضبط‌شده پیشین شهود بیش از آن که صرفاً مبتنی بر صیانت از حق مواجهه باشد، بر حفظ امنیت حقوقی متهم و تفسیر به نفع او در تعارض میان قواعد شکلی و حقوق دفاعی استوار بود. در سطح اثباتی نیز، ارباب شهود، امتناع آنان از حضور و ناتوانی دادستان در ارائه ادله جایگزین و تضمین‌های جبرانی کافی، موجب شد پس از کنار رفتن یا تضعیف اظهارات پیشین، بنیه اثباتی پرونده برای ادامه تعقیب کفایت نکند. بدین ترتیب، روتو بیش از آن که صرفاً شکست یک قاعده آیینی باشد، نماد بن‌بست دیوان در جمع میان تضمین‌های سخت‌گیرانه دادرسی منصفانه و افضائات اثباتی رسیدگی به جرایمی است که در بستر قدرت سیاسی و ارباب شهود رخ می‌دهند.

در مقابل، در پرونده الحسن، دیوان بدون عدول از چارچوب‌های حمایتی ماده ۶۷ اساسنامه رم، از منطق رد مطلق فاصله گرفت و به سمت پذیرش مشروط، تفکیکی و مبتنی بر ارزیابی کل‌نگر از انصاف دادرسی حرکت کرد. اهمیت این پرونده در آن است که محکومیت متهم بر پایه شهادت غیرحضورى به‌تنهایی یا به‌مثابه دلیل تعیین‌کننده بنا نشد، بلکه دادستان با مجموعه‌ای متنوع از ادله، شامل شهادت ۱۰۷ شاهد که تنها ۳۱ مورد آن‌ها غیرحضورى بود، اسناد و احکام دادگاه اسلامی مالی، اسناد پلیس اسلامی، ویدئوها و سایر قرائن مؤید، کوشید خلأ ناشی از عدم مواجهه حضورى با برخی شهود را جبران کند. در این چارچوب، شعبه بدوی میان ادله ناظر بر بستر و زمینه جرایم و ادله مربوط به اعمال و رفتار شخصی متهم تفکیک نمود و در عین پذیرش برخی اظهارات غیرحضورى برای اثبات زمینه و الگوی سازمان‌یافته جرایم، از اتکای آن‌ها برای انتساب مستقیم برخی رفتارهای خاص به متهم خودداری کرد. بنابراین، آنچه در الحسن رخ داد، نه حذف حق مواجهه، بلکه محدودسازی دامنه استفاده از شهادت غیرحضورى از طریق کنترل قضایی بر قابلیت پذیرش و وزن اثباتی آن بود.

بر این اساس، به نظر می‌رسد تحول رویه دیوان از روتو به الحسن را نباید به‌سادگی به معنای فدا کردن حقوق فردی به پای کارآمدی نهادی تعبیر کرد؛ با این حال، این تحول تنها در صورتی با الزامات دادرسی منصفانه سازگار خواهد بود که دست کم سه قید به‌طور سخت‌گیرانه رعایت شود: نخست، شهادت غیرحضورى هرگز مبنای تنها یا تعیین‌کننده محکومیت قرار نگیرد؛

دوم، میان ادله مربوط به بستر جرایم و ادله مربوط به اعمال و نقش مستقیم متهم تفکیکی روشن صورت گیرد؛ و سوم، دادگاه در برابر هر مورد پذیرش شهادت غیرحضور، وجود تضمین‌های جبرانی مؤثر، از جمله ادله مستقل مؤید، امکان به چالش کشیدن منشأ و محتوای اظهارات، و ارزیابی صریح قابلیت اعتماد آن‌ها، را مستند سازد. در غیر این صورت، رویکرد تفکیکی الحسن می‌تواند در عمل به کاهش سطح حمایت از حقوق دفاعی متهم و جابه‌جایی ناموجه مرز میان انصاف دادرسی و مصلحت اثباتی بینجامد.

در مجموع، رویه دیوان از روتو تا الحسن حاکی از گذار از الگویی است که در آن حق مواجهه به‌صورت نزدیک به یک قاعده سخت و غالب فهم می‌شد، به الگویی که آن را در پرتو مجموعه تضمین‌های دادرسی منصفانه، واقعیت‌های اثباتی جرایم بین‌المللی و ضرورت مقابله با بی‌کیفرمانی تفسیر می‌کند. مشروعیت این گذار، اما، وابسته به آن است که دیوان در عمل نشان دهد انعطاف در پذیرش شهادت غیرحضور به معنای تنزل استاندارد اثبات یا تضعیف حقوق دفاعی نیست، بلکه صرفاً ابزاری محدود و استثنایی برای جلوگیری از بی‌اثر شدن عدالت کیفری بین‌المللی در برابر متهمانی است که از قدرت، ساختارهای ارعاب و آسیب‌پذیری شهروندان بهره می‌برند.

ملاحظات اخلاقی

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

نویسنده (گان) از هر گونه جعل و سرقت علمی و هر گونه سوءرفتار پژوهشی اجتناب کرده و اصول اخلاقی را در انجام و انتشار این پژوهش علمی رعایت نموده‌اند و این موضوع را تأیید می‌کنند.

مشارکت نویسندگان

این مقاله مستخرج از رساله دکتری نویسنده اول است. نویسنده اول مسئول طراحی و اجرای پژوهش، گردآوری و تحلیل منابع، نگارش پیش‌نویس اولیه و اعمال اصلاحات مقاله بوده است. نویسنده دوم (استاد راهنما و نویسنده مسئول) بر تمامی مراحل پژوهش نظارت علمی داشته، در تدوین چارچوب پژوهش، تحلیل مباحث، بازنگری انتقادی و اصلاح نسخه‌های مختلف مقاله مشارکت کرده است. نویسنده سوم (استاد مشاور) در هدایت علمی پژوهش، ارائه دیدگاه‌های تخصصی، بازنگری محتوای علمی مقاله و تأیید نسخه نهایی مشارکت داشته است. تمامی نویسندگان نسخه نهایی مقاله را مطالعه، تأیید و مسئولیت محتوای آن را پذیرفته‌اند.

اعلامیه هوش مصنوعی مولد و فناوری‌های مبتنی بر هوش مصنوعی در فرایند نگارش

در نگارش و آماده‌سازی این مقاله، از هوش مصنوعی استفاده نشده است.

تعارض منافع

بنابر اظهار نویسندگان (گان) این مقاله تعارض منافع ندارد.

حامی مالی

این پژوهش هیچ گونه حمایت مالی مشخصی از نهادهای دولتی، تجاری یا غیرانتفاعی دریافت نکرده است.

بیانیه دسترسی به داده‌ها

از آنجا که این پژوهش مبتنی بر روش توصیفی - تحلیلی و مطالعه کتابخانه‌ای است، داده‌های پژوهشی مستقلی برای اشتراک گذاری وجود ندارد.

سپاسگزاری

از داوران ناشناس محترم به خاطر ارائه نظرهای ساختاری و علمی سپاسگزاری می‌شود.

نسخه پیش از انتشار (ناوبراسته)

فهرست منابع

۱. آخوندی، محمود. (۱۳۹۲). *آیین دادرسی کیفری: جلد چهارم، اندیشه‌ها*. تهران: انتشارات مجد.
۲. ابراهیم گل، علیرضا. (۱۳۸۶). ابعاد شهادت در رسیدگی‌های کیفری بین‌المللی. *مجله حقوقی بین‌المللی*، ۲۴ (شماره ۳۷ پاییز و زمستان)، ۱۹۳-۲۱۴.
۳. اختری، عباس؛ مؤذن‌زادگان، حسنعلی. (۱۳۹۷). بررسی رویکرد قانون آیین دادرسی کیفری (۱۳۹۲). به حقوق شاهد و مطلع در مرحله تحقیقات مقدماتی و میزان انطباق آن با اسناد بین‌المللی و منطقه‌ای، *پژوهش‌های حقوق جزا و جرم‌شناسی*، ۶ (۱۲)، ۹۹-۱۲۳.
۴. باقری‌نژاد، زینب؛ اسماعیل زاده، عارف. (۱۴۰۴). خوانش بزه‌دیده‌شناختی پرونده الحسن در دیوان کیفری بین‌المللی؛ بازتابی از خشونت جنسیتی، *پژوهشنامه حقوق کیفری*، ۱۶ (۲)، ۲۳-۳۸. doi: 10.22124/jol.2025.29428.2555
۵. تقی پور، علیرضا. (۱۳۹۰). محدودیت‌های حق پرسش متهم از شاهد در قواعد دادرسی و رویه قضایی دادگاه‌های کیفری بین‌المللی. *مطالعات حقوق تطبیقی معاصر (فقه و حقوق اسلامی سابق)*، ۲ (۲)، ۱۹-۴۳.
۶. توحیدی، احمدرضا؛ رشیدی، مهناز. (۱۳۹۵). استقلال و بی‌طرفی رسیدگی‌های قضایی در نظام کیفری بین‌المللی. *مجله حقوقی دادگستری*، ۸۰ (۹۵)، ۱۱-۳۲. doi: 10.22106/rlj.2016.23177
۷. یولسا حسین، رهامی محسن؛ ناجی زواره، مرتضی. (۱۴۰۰). قلمرو ارزش اثباتی شهادت شاهد در حقوق کیفری ایران. *مجله علمی پژوهشی حقوق پزشکی*، ۱۵ (۹۹۱-۹۷۹).
۸. رضوی فرد، بهزاد؛ دیرباز، مرضیه. (۱۳۹۲). حمایت‌های حقوقی دیوان کیفری بین‌المللی از بزه دیدگان. *فصلنامه پژوهش حقوق کیفری*، ۱ (۳)، ۹۹-۱۱۷.
۹. داوودی، حسین؛ شریف‌زاده لاری، محمد. (۱۴۰۲). اصل برابری سلاح‌ها، با نگاهی تطبیقی به اسناد و رویه قضایی خارجی و آیین دادرسی مدنی ایران. *مطالعات حقوق تطبیقی معاصر*، ۱۴ (۳۳)، ۷۳-۹۶. doi: 10.22034/law.2023.55236.3239
۱۰. دریابیگی، سیمیندخت؛ جانی پور، مجتبی؛ سبحانی، مهین. (۱۳۹۷). بررسی قاعده ی رد ادله در دادگاه‌های کیفری بین‌المللی یوگسلاوی سابق و رواندا. *مطالعات حقوقی*، ۱۰ (۳)، ۱۰۳-۱۳۰. doi: 10.22099/jls.2018.26820.2585
۱۱. دهقانی، علی؛ آشوری، محمد؛ رحمنی، منصور. (۱۴۰۱). اعتبارسنجی و ارزش‌گذاری شهادت شهود گمنام در قانون آیین دادرسی کیفری ایران و اساسنامه دیوان کیفری بین‌المللی. *فصلنامه دیدگاه‌های حقوق قضایی*، ۲۶ (۹۵)، ۱۴۵-۱۶۰.
۱۲. سیدزاده، سیدمهدی؛ قائمی، مهدی. (۱۳۹۹). مطالعه تطبیقی شهادت غیرحضور در آیین دادرسی کیفری ایران و دادگاه بین‌المللی کیفری با تأکید بر پرونده ویلیام روتو. *مطالعات حقوق تطبیقی*، ۱۱ (۱)، ۱۴۹-۱۷۰. doi: 10.22059/jcl.2019.276995.633809
۱۳. صالحی، جواد. (۱۳۹۴). بایسته‌ها و چالش‌های افشای دلایل؛ جلوه‌ای از حقوق دفاعی متهم در اساسنامه دیوان کیفری بین‌المللی. *پژوهش حقوق عمومی*، ۱۷ (۴۸)، ۴۷-۶۷. doi: 10.22054/qjpl.2015.1754
۱۴. فرجی، محمد. (۱۴۰۴). مطالعه جرم‌شناختی جنایات بین‌المللی در پرتو نظریه آشکال اجتماعی. *آموزه‌های حقوق کیفری*، ۲۲ (۲۹)، ۲۷۳-۳۰۶. doi: 10.30513/cld.2026.7704.2205
۱۵. فضائلی، مصطفی. (۱۳۹۴). *دادرسی عادلانه محاکمات کیفری بین‌المللی*، موسسه مطالعات و پژوهش‌های حقوقی شهردانش، چاپ سوم، تهران.
۱۶. غلامپور، مهدی؛ تدین، عباس. (۱۳۹۲). «جلب شاهد» از منظر حقوق ایران و اسناد بین‌المللی: از هست‌ها تا باید‌ها. *دو فصلنامه پژوهشنامه حقوق کیفری*، ۴ (۲)، ۱۷۵-۱۹۹.
۱۷. غضبانی، نیما؛ سبحانی، مهین؛ جانی‌پور، مجتبی. (۱۴۰۴). شهادت شهود نزد کمیسیون‌های حقیقت‌یابی و قابلیت استناد به آن در محاکم کیفری: مطالعه موردی دادگاه ویژه سیرالئون. *پژوهش‌های حقوقی*، ۱۷ (۲۳۸۶۱). doi: 10.48300/jlr.2026.553219.3054
۱۸. مالدار، محمدحسن، جوان جعفری بجنوردی، عبدالرضا؛ ساداتی، سید محمدجواد. (۱۴۰۲). کیفرهای بدنی از منظر دیوان کیفری بین‌المللی در پرونده الحسن. *مجله حقوقی بین‌المللی*، ۴۰ (۶۹)، ۱۴۵-۱۷۸. doi: 10.22066/cilamag.2023.701345
۱۹. مرادی‌زیریان، یوسفعلی؛ حبیبی‌تبار، محمود؛ تدین، عباس. (۱۴۰۵). حقوق قربانیان و حق دفاع متهم: تحلیل تعارض و همزیستی اصول حاکم بر دادرسی‌های کیفری بین‌المللی. *دانشنامه فقه و حقوق تطبیقی*، ۴ (۴)، ۱-۱۸.
۲۰. نیلای‌سنگری، زیبا؛ محمدی، عقیل. (۱۴۰۴). قابلیت پذیرش ادله دیجیتال در دیوان بین‌المللی کیفری. *فصلنامه پژوهش حقوق کیفری*، ۱۳ (۴۸)، ۴۱-۸۴. doi: 10.22054/jclr.2025.81549.2697
21. De Vos, C. (2012). Case note: Prosecutor v. Lubanga: 'Someone who comes between one person and another': Lubanga, local cooperation and the right to a fair trial. *Melbourne Journal of International Law*, 12.
22. European Court of Human Rights. (1968, June 27). *Neumeister v. Austria* (Application no. 1936/63).
23. European Court of Human Rights. (2011, December 15). *Al-Khawaja and Tahery v. the United Kingdom* (Applications nos. 26766/05 & 22228/06).
24. European Court of Human Rights. (2015, December 15). *Schatschaschwili v. Germany* (Application no. 9154/10).

25. Henning, T., & Hunter, J. (2012). Finessing the fair trial for complainants and the accused: Mansions of justice or castles in the air? In P. Roberts & J. Hunter (Eds.), *Criminal evidence and human rights: Reimagining common law procedural traditions*. Hart Publishing.
26. Ingram, J. L. (2018). **Criminal evidence** (13th ed.). Routledge.
27. International Criminal Court. (2007, January 9). *Prosecutor v. Lubanga* (Case No. ICC-01/04-01/06, Pre-Trial Chamber I).
28. International Criminal Court. (2009, June 24). *Prosecutor v. Lubanga* (Case No. ICC-01/04-01/06-1981-T).
29. International Criminal Court. (2012, March 14). *Prosecutor v. Lubanga* (No. ICC-01/04-01/06, Trial Chamber I).
30. International Criminal Court. (2014, December 1). *Prosecutor v. Lubanga* (Case No. ICC-01/04-01/06 A 5).
31. International Criminal Court. (2016, March 21). *Prosecutor v. Jean-Pierre Bemba Gombo* (No. ICC-01/05-01/08).
32. International Criminal Court, Appeals Chamber. (2016, February 12). *Judgment on the appeals against the decision of Trial Chamber V(A) on the application of Rule 68 in the case of Prosecutor v. William Samoei Ruto and Joshua Arap Sang* (ICC-01/09-01/11).
33. International Criminal Court, Trial Chamber V(A). (2015, August 19). *Decision on Prosecution Request for Admission of Prior Recorded Testimony under Rule 68 of the Rules of Procedure and Evidence* (ICC-01/09-01/11-1938-Corr-Red2).
34. International Criminal Court, Trial Chamber V. (2023, October 31). *Decision on the Prosecution Request for Admission of Prior Recorded Testimony pursuant to Rule 68(2)(d)* (ICC-01/14-01/18-2126-Red). <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/CourtRecords/0902ebd180631160.pdf>
35. International Criminal Court, Trial Chamber V. (2023, April 6). *First decision on the Prosecution requests for formal submission of prior recorded testimonies pursuant to Rule 68(2)(b) of the Rules* (ICC-01/14-01/18-1833-Red). <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/CourtRecords/0902ebd1804238f6.pdf>
36. International Criminal Court, Trial Chamber X. (2021, April 14). *Decision on the introduction into evidence of P-0125's prior recorded testimony pursuant to Rule 68(2)(c) of the Rules* (ICC-01/12-01/18-2444). https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/CourtRecords/CR2021_03443.PDF
37. International Criminal Court, Trial Chamber X. (2022, December 16). *Decision on the introduction into evidence of the prior recorded testimony of D-0246 pursuant to Rule 68(2)(b) of the Rules* (ICC-01/12-01/18-2444). <https://www.icc-cpi.int/CourtRecords/ICC-01-12-01-18-2444>
38. International Criminal Court, Trial Chamber X. (2024, August 8). *Second decision on Defence requests for the introduction of sentencing evidence* (ICC-01/12-01/18-2633). <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/CourtRecords/0902ebd180928350.pdf>
39. International Criminal Court, Trial Chamber X. (2024, August 14). *Request for Reconsideration of the Second decision on Defence requests for the introduction of sentencing evidence* (No. ICC-01/12-01/18). <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/CourtRecords/0902ebd180932c71.pdf>
40. International Criminal Court, Trial Chamber X. (2024, August 21). *Decision on the Defence request for reconsideration of the Second decision on Defence requests for the introduction of sentencing evidence* (ICC-01/12-01/18-2638). <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/CourtRecords/0902ebd180942591.pdf>
41. International Criminal Court, Trial Chamber X. (2024(a), June 26). Trial Judgment (No. ICC-01/12-01/18-2594-Red), *Prosecutor v. Al Hassan Ag Abdoul Aziz Ag Mohamed Ag Mahmoud*. <https://www.icc-cpi.int/court-record/icc-01/12-01/18-2594-red> (6/19/2026)
42. International Criminal Tribunal for Rwanda. (1998, September 2). *The Prosecutor v. Jean-Paul Akayesu* (Case No. ICTR-96-4-T, Chamber I).
43. International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia. (1995, August 10). *Prosecutor v. Tadić* (Decision on the Prosecutor's Motion Requesting Protective Measures for Victims and Witnesses, Case No. IT-94-1-T).
44. Mrčela, M. (2017). Adversarial principle, the equality of arms and confrontational right – European Court of Human Rights recent jurisprudence. *EU and Comparative Law Issues and Challenges Series (ECLIC)*, 1. <https://doi.org/10.25234/eclic/6519>

45. Redmayne, M. (2012). *Confronting confrontation*. In P. Roberts & J. Hunter (Eds.), *Criminal evidence and human rights: Reimagining common law procedural traditions*. Hart Publishing.
46. Viebig, P. (2016). *Illicitly obtained evidence at the International Criminal Court*. Springer, Asser Press.

Resources (In Persian):

1. Akhoondi, M. (2013). *The Regulations of Penal Prosecution: Volume 4: Reflections*. Tehran, Iran: Majd Publications. [In Persian]
2. Akhtari, A and Moazen Zadegan, D H . (2018). The New Criminal Procedure Law Approach to Witness and Informed Rights in the Preliminary Research Phase and its Compliance with International and Regional Documents. *Journal of Criminal Law and Criminology*, 6(12), 99-123. https://jcl.ac.ir/article_81970.html?lang=en [In Persian]
3. Bagherinejad, Z. and Esmaealzadeh, A. (2025). A Victimological Reading of the Al-Hassan Case in the International Criminal Court: A Reflection on Gender-Based Violence. *Criminal Law Research*, 16(2), 23-38. doi: 10.22124/jol.2025.29428.2555. [In Persian]
4. Daryabegy, S. , Janipour, M. and Sobhani, M. (2018). Examining the Exclusionary Rule of Evidence in International Criminal Tribunals for Former Yugoslavia and Rwanda. *Journal of Legal Studies*, 10(3), 100-130. doi: 10.22099/jls.2018.26820.2585. [In Persian]
5. Davoodi, H. and Sharifzadeh Lari, M. (2023). The Principle of Equality of Arms, with a Comparative Look at Foreign Judicial Documents and Precedent and Iranian Civil Procedural Law. *Jurisprudence and Islamic Law*, 14(33), 73-96. doi: 10.22034/law.2023.55236.3239. [In Persian]
6. Dehgani, A , Ashouri, M and Rahmdel, M . (2023). Validation and Validation of Testimony of Anonymous Instances in the Criminal Procedure Code of Iran and Statute of the International Criminal Court. The *Quarterly Journal of Judicial Law Views*, 26(95), 145-160. https://jlviews.ujas.ac.ir/article_700685.html?lang=en. [In Persian]
7. Ebrahimgol, A . (2008). Aspects of Testimony in International Criminal Proceedings. *International Law Review*, 24(37), 193-214. doi: 10.22066/cilamag.2007.17693. [In Persian]
8. Ghazbani, N , Sobhani, M and Janipour, M . (2026). Witness Testimonies before Truth Commissions and Their Admissibility in Criminal Courts: A Case Study of Special Court of Sierra Leone. (e238617). *Journal of Legal Research*, (), e238617 doi: 10.48300/jlr.2026.553219.3054. . [In Persian]
9. Gholampour, M. and Tadayyon, A. (2013). Arresting of Witness from the Perspective of Iran Law and International Instruments; what is and what ought to be. *Criminal Law Research*, 4(2), 175-199. https://jcl.guilan.ac.ir/article_633.html . [In Persian]
10. Faraji, M. (2025). A Criminological Study of International Crimes in Light of the Theory of Social Forms. *Criminal Law Doctrines*, 22(29), 273-306. doi: 10.30513/cld.2026.7704.2205 [In Persian]
11. Fazaeli, M. (2015). *Fair trial: international criminal proceedings* (3rd ed.) Tehran, Iran: Shahr-e-Danesh Institute for Legal Studies and Research. [In Persian]
12. Maldar, M H , Javan jaafari bojnordi, A and Sadati, S M J . (2023). Corporal Punishments from the Perspective of International Criminal Court in Al-Hassan Case. *International Law Review*, 40(69), 145-178. doi: 10.22066/cilamag.2023.701345. [In Persian]
13. Moradi Zirian, Y. A., Habibitabar, M., & Tadayyon, A. (2026). Victims' rights and the right of the accused to defense: An analysis of conflict and coexistence between governing principles in international criminal proceedings. *Encyclopedia of Comparative Jurisprudence and Law*, Volume(Issue), 1–18. <https://jecjl.com/index.php/jecjl/article/view/487>. . [In Persian]
14. Nilaei Sangari, Z. and Mohammadi, A. (2025). Admissibility of Digital Evidence at the International Criminal Court. *Journal of Criminal Law Research*, 13(48), 41-84. doi: 10.22054/jclr.2025.81549.2697. . [In Persian]

15. Salehi, J. (2015). Necessities and Challenges of Evidences Disclosure; Manifestation of Defensive Rights of the Accused in ICC's Statute, *Public Law Research*, 17(48), 47–67. <https://doi.org/10.22054/qjpl.2015.1754>. [In Persian]
16. Seyyedzadeh, S. M. and Gaemi, M. (2020). A Comparative Study of Unconscientious Testimony in Iran's Criminal Procedure and the International Criminal Court, with an Emphasis on William Ruto's Case. *Comparative Law Review*, 11(1), 149-170. doi: 10.22059/jcl.2019.276995.633809. [In Persian]
17. Parsa, H., Rohami, M., & Naji Zavareh, M. (2021). The realm of probative value of proving testimony in Iranian criminal law. *Medical Law Journal*, 15, 979–991. <http://ijmedicallaw.ir/article-1-1497-fa.html>. [In Persian]
18. Rzavifard, B. and Dirbaz, M. (2013). ICC Legal Protections of Victims. *Journal of Criminal Law Research*, 1(3), 99-117. https://jclr.atu.ac.ir/article_2205.html?lang=en [In Persian]
19. Taghipour, A. (2011). Restrictions of Examination of witness in Rules of Procedure and Jurisprudence of International Criminal Courts. *Jurisprudence and Islamic Law*, 2(2), 19-43. https://law.tabrizu.ac.ir/article_2068.html. [In Persian]
20. Tohidi, A and Rashidi, M. (2016). Independence and impartiality of the judicial proceedings in the International Criminal. *The Judiciary's Law Journal*, 80(95), 11-32. doi: 10.22106/jlj.2016.23177. [In Persian]

پیش از انتشار ناوبر است